

Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem

Martina Blečić Kavur

Rijeka

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:43-66
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.3

Falere

U vrijeme kasnog brončanog doba, u zajednicama združenim unutar europskog kompleksa Kulture polja sa žarama, znakovit dio opreme nošnje i nakita bile su veće, okrugle ploče, falere ili toke.¹ Izrađene lijevanjem, većinom su imale nizak polukalotasti ili koničan oblik, s trnom na vrhu kalote i s ušicom za pričvršćivanje s unutarnje strane. Najčešće su bile neukrašene, međutim znatan je broj i onih koje su krasili razni ornament, od skromnih, jednostavnih, preko složenijih i znakovitijih sadržaja, u kombinacijama različitih tehnika i motiva, do kompozicija s drugim ukrasima ili privjescima. U tom se smislu posebno ističu velike ukrašene falere s prostora *Caput Adriae*, ponajprije iz ostave Kanalski Vrh I² te iz škocjanskih nalazišta, nekropole Brežec, grob 155³ i iz ostave Mušja jama.⁴ Uopćeno, takve i srodne falere koristile su se na širokom prostoru kontinenta od zapadnoalpskog masiva do Karpatskog bazena najvećim dijelom u vrijeme Ha B1 stupnja.⁵ No, s druge strane, i na području

zapadnobalkanske regije bile su dobro poznate falere, među kojima se ističu one iz ličke Bezdanače, grob 3⁶ i s Glasinca – Ilijak XII/1, ukrašene urezivanjem geometrijskog ornamenta girlandi, za koje se mislilo da pripadaju još i starijoj tradiciji iz vremena srednjeg brončanog doba.⁷

No, u vrijeme kasnog brončanog doba počinju se koristiti i nešto manje neukrašene falere s trnom i ušicom koje se redovito nalaze u uložni ukrasne dugmadi ili toka u inventarima ženskih grobova. Kao takve obilježavale su i neke značajnije grobove iz kultura Gornjeg Jadrana i zaleda, što dobro ilustrira grob 183 iz nekropole Brežca⁸ (Sl. 1), oni iz Križne Gore, grob 13, 110,⁹ Klačeniće¹⁰ ili Kompolja, grob 195,¹¹ a kao pojedinačne nalaze nalazimo ih još u Socerbu,¹² Nezakciju,¹³ pa i na Osoru.¹⁴

Veću pozornost od neukrašenih zahtijevaju svakako ukrašene kalotaste falere s trnom i ušicom. One su raspoređene na nešto užem, ali opet priličnom zemljopisnom teritoriju, od prostora

¹ Merhart 1956; Hansen 1994, 252-261; König 2004a, 71-76 – autori navode ekstenzivnu stariju literaturu na temu. Za područje Egeje i istočnog Sredozemlja usp. Snodgrass 1964, 38-39.

² Žbona-Trkman / Bavdek 1995-1996, 33-34. 61, Tab. 96; Tab. 164.

³ Vitri 1977, 89-90, Tab. XIII, T. 155, 1-22; Tab. XIV-XV; Teržan 2002, 91. Rekonstrukcija nošnje toga groba nije najsigurnije pogoda u prijedlogu Cristiana Iaie (2007, Sl. 2; Nijboer 2010, Sl. 2, 2). S brojnim ispuštenim elementima nije vrednovana niti falera, koju također ne dokumentira niti Sabine Pabst (2012, 207, Tab. 15).

⁴ Gabrovec 1983, 81, Sl. 9, 11.

⁵ Hansen 1994, 252; Žbona-Trkman/Bavdek 1995-1996, 61, 69, Sl. 4.

⁶ Drechsler-Bižić 1980, 62, Tab. XXIII, 12.

⁷ Drechsler-Bižić 1983a, 263, Tab. XL, 1.

⁸ Steffé de Piero 1977, 97-98, Tab. XVII, 183, 1-13; Teržan 1990b, 52; Teržan 2002, 95.

⁹ Urleb 1974, 49, Tab. 3, 26; 58, Tab. 22, 4.

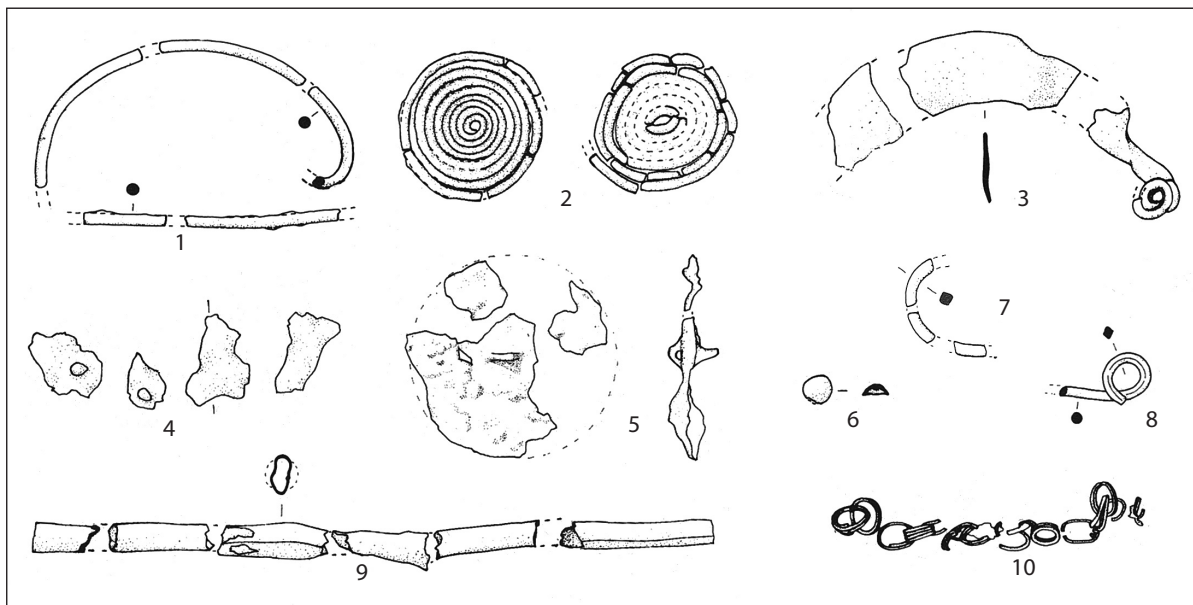
¹⁰ Brunšmid 1901, Tab. I, 2.

¹¹ Drechsler-Bižić 1962, Tab. IV, 1-7; Drechsler-Bižić 1983b, 385, Tab. LV, 9.

¹² Crismani/Righi 2002, 83, Sl. 162. Iako autori navode različite mogućnosti primjene te falere, vremenski ju smještaju u vrijeme 4. i 3. st. pr. Kr. što je u svakom slučaju preniska datacija vezana na neadekvatnu usporedbu.

¹³ Mihovilić 2001, 233, Tab. 76, 42.

¹⁴ Blečić Kavur 2010, 535, Tab. 51, 872. U ovu skupinu se ne ubraja manja dugmad s izrazitim i zašiljenim trnom iz liburnskog i japodskog područja (vidjeti raspravu kod Hiller 1991, 280, Sl. 86; Pare 1998, 330-332; König 2004a, 144, bilj. 10).

Sl. 1. Inventar groba 183 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Steffè de Piero 1977).

Caput Adriae, tj. od istočnog prialpskog zaleđa pa sve do obala srednjeg jadranskog bazena i u zaleđu duž dinarskog masiva. Iako kulturno različit, to je međusobno povezan i međudjelujući prostor, na kome se već od kraja brončanog, a posebno s početnim željeznim dobom, širila moda i drugih poznatih oblika nošnje i nakita razmatrana najčešće u procesu šire kulturne *koiné*.¹⁵ Riječ je o brončanim okruglim, manjim falerima, promjera od 5 do 11 cm. Izrađene su tehnikom lijevanja, kalotastog oblika, s manjim, ali zašiljenim trnom na vrhu kalote i s trokutaštom masivnom ušicom s donje strane za pričvršćivanje na odjeću ili opremu. S vanjske je strane uobičajeno izrađen linearan ili geometrijski urezani ukras koji je, s obzirom na regionalne osobitosti, odstupao u određenim detaljima. Kao ishodištem ove rasprave poslužiti će novi nalaz falere toga tipa iz Osora (Sl. 2; 5, 8), istaknutog naselja iz vremena brončanog i željeznog doba na prevlaci otočnog arhipelaga Cresa i Lošinja, u južnom akvatoriju Kvarnerskog zaljeva. Falera je nađena prilikom iskopavanja nekropole Kavanela još koncem 19. stoljeća. Prilično je oštećena, polomljena i (namjerno) izobličena, nagorena i korodirana. Očuvana je u nešto većem dijelu od polovice, dužine 4,5 cm, širine 3 cm, s karakteri-

stičnim trnom i ušicom za prišivanje.¹⁶ Na vanjskoj strani kalote nalazi se geometrijski ukras od nekoliko motiva. Dva snopa od četiri usporedno urezane linije dijele prostor površine u dva dijela. Prvi snop od četiri koncentrične kružnice smješten je u sredini kalote, pa se u gornjem većem prostoru, uokolo trna, nalazi urezan kvadrat konkavnih stranica s četiri urezane usporedne linije, čineći tako prepoznatljiv motiv *romba*. Drugi snop od četiri koncentrične kružnice smješten je uz obod falere, koji je u potpunosti oštećen i otkinut. U središnjoj traci, a uz snopove kružnica, urezan je ornament niza girlandi od po tri urezane linije. Donji je niz veći od gornjeg, koji je ujedno i oštećeniji.

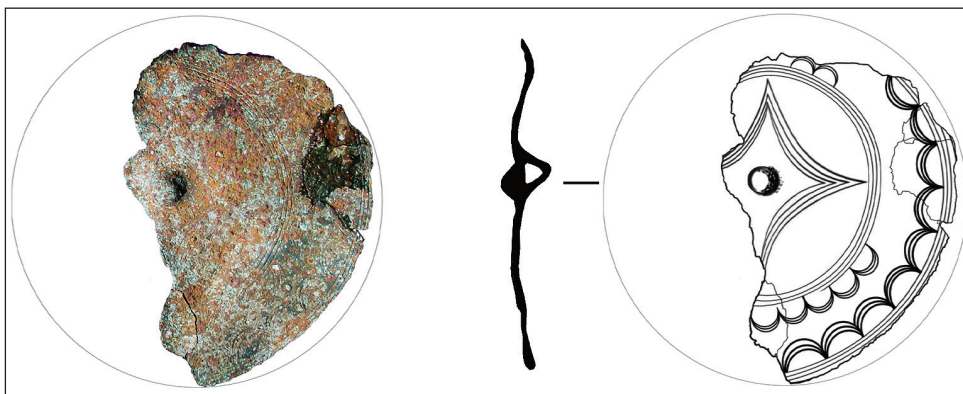
Slično nije isto!

S obzirom na navedena obilježja, osorska falera može biti uspoređena s vrlo sličnim falerima iz škocjanskog područja i istočnoalpskog zaleđa. Međutim, ti se primjerci ipak razlikuju među sobom, a posebno od ostalih konvencionalno uspoređivanih falera iz Bosne ili Hercegovine,¹⁷ s kojima su bili tretirani skoro istovjetno. Budući

¹⁵ Teržan 1987, 8-13; Pare 1998, 339, 352, Tab. 3-4; Pabst 2008, 601-623; Pabst 2009; Pabst 2012, 304-315.

¹⁶ Blečić Kavur 2010, 535, Tab. 51, 873.

¹⁷ Npr. Gabrovec 1983, 85, Hansen 1994, 252; Turk 1994, 155; Pare 1998, 368, bilj. 137; König 2004a, 145; Nadbath 2004, 73.

Sl. 2. Ukrašena falera s trnom varijante Ib iz Osora (Foto i crtež: autor).

da one odstupaju svojom osebnjuošću, ne samo repertoarom ukrasa, već oblikovano i izvedbom detalja, i budući da semantički *slično nije isto*, predlaže se njihovo klasificiranje u zasebnim tipovima:

Tip I – *Caput Adriae*

Obilježavaju falere kalotastog oblika s manjim zašiljenim trnom s vanjske strane i trokutasto zašiljenom ušicom s unutarnje strane. Na vanjskoj strani nalazi se ukras od dva snopa koncentričnih kružnica sa središnjim prikazom romba konkavnih stranica. To označava najveći broj falera iz područja *Caput Adriae* (Sl. 12), čime ih prostorno i omeđuje, ponajprije iz Škocjana gdje su zabilježena najvjerojatnije četiri primjerka, u nekropoli Brežec, grobovi 112, 156¹⁸ (Sl. 3; 5, 1-2; 13, 4) i u ostavi Mušja jama¹⁹ (Sl. 5, 3). Pribraja im se i primjerak iz Ljubljane SAZU, grob 36²⁰ (Sl. 4, 8; 5, 4). S obzirom na osnovni model i pojednostavljen repertoar ukrasa, mogu se svrstati u varijantu Ia, jer će nešto raskošniju varijantu, ili tip Ib, obilježavati pak falera iz Rifnika, grob 1903/49, budući da na sebi ima pridodan i ukras girlandi duž donjega snopa koncentričnih kružnica²¹ (Sl. 5, 6). Toj varijanti vjerojatno pripada i manji, ali prepoznatljiv ulomak falere iz uništene nekropole Ostrožnik kod Mokronoga²² (Sl. 5, 7). Opisan veći ulomak falere iz Osora (Sl. 2; 5, 8) bit će dakle razmatran u ovoj varijanti, gdje će ujed-

no predstavljati najraskošniji primjerak, s obzirom na izvedbu čak dva reda tekućih girlandi.

Varijanti Ia pridružuju se još dvije falere iz Biljana Donjih²³ (Sl. 5, 5) sa središnjeg liburnskog područja, koje nemaju preciznije nalazišne podatke.²⁴ Ipak, imaju jedan detalj koji će nas usmjeriti na analiziranje još nekih zanimljivih okolnosti. Naime, na jednoj od falera iz Biljana Donjih, kao prava iznimka, očuvan je veći dio oboda na kome su postojane sitne rupice u koje su nekada morale biti provučene karičice. S obzirom na krhkost obodne površine, upravo zbog tog detalja, izgleda sada i razumljivim zbog čega na ostalim falerama u pravilu nije očuvan obod, koji se mogao namjerno vrlo lako oštetiti; isto tako, utjecajem okolnosti samoga vremena lako propasti. Time, s podosta sigurnosti, dolazimo do razumijevanja malih ukrašenih falera tipa I, s prostora *Caput Adriae* i prialpskog zaleđa (Sl. 12), kao kompozitnog dijela opreme koji je mogao imati višenamjensku primjenu uz vrlo efektan utisak. U tom promišljanju dobro se prisjetiti ukrasne okrugle ploče iz notranjske Čepne kod Knežaka²⁵ koja, iako nije falera, ima isti princip na rubove umetnutih karičica.

Tip II – *Picenski*

Znatno uvjerljiviji argument takvoj tvrdnji ipak će predstavljati falera iz vrlo bogatog groba dje-

¹⁸ Vitri 1977, 91-92, Sl. 15, 41, Tab. IX, T. 112. 1; Tab. XVI: T. 156. 2.

¹⁹ Batović 1980, Tab. II, 10; Gabrovec 1983, 85, Sl. 9, 12.

²⁰ Starè 1954, 49-50, Tab. XXXII, 2; Tab. LXXX, 11.

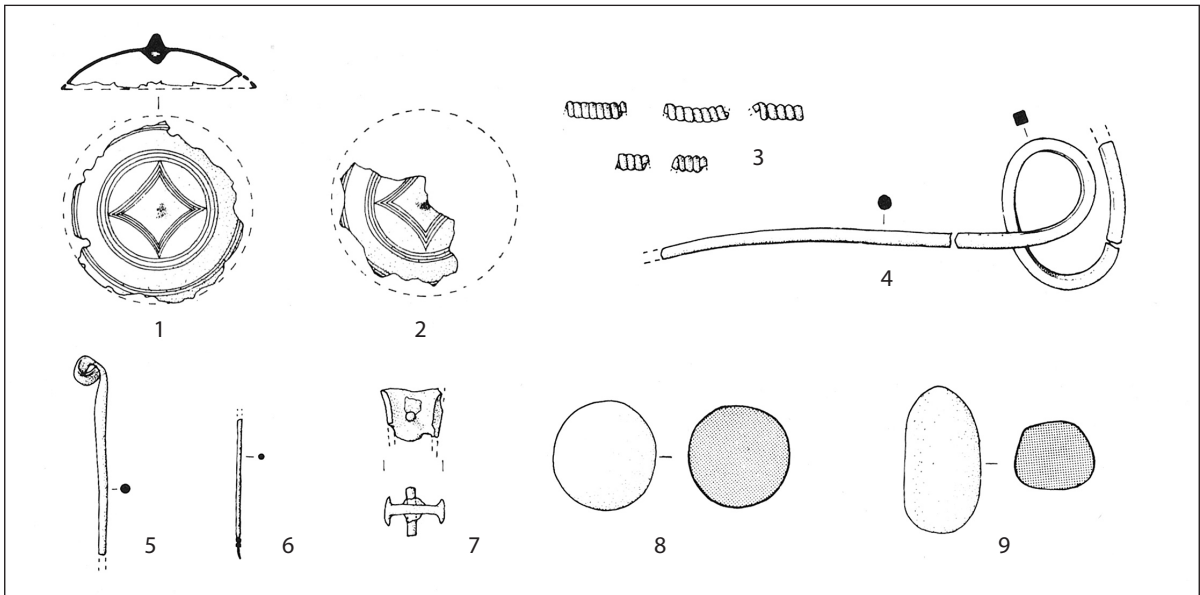
²¹ Teržan 1990a, 69. 99, bilj. 221, Sl. 22, 3.

²² Gabrovec 1965, Tab. 4, 8.

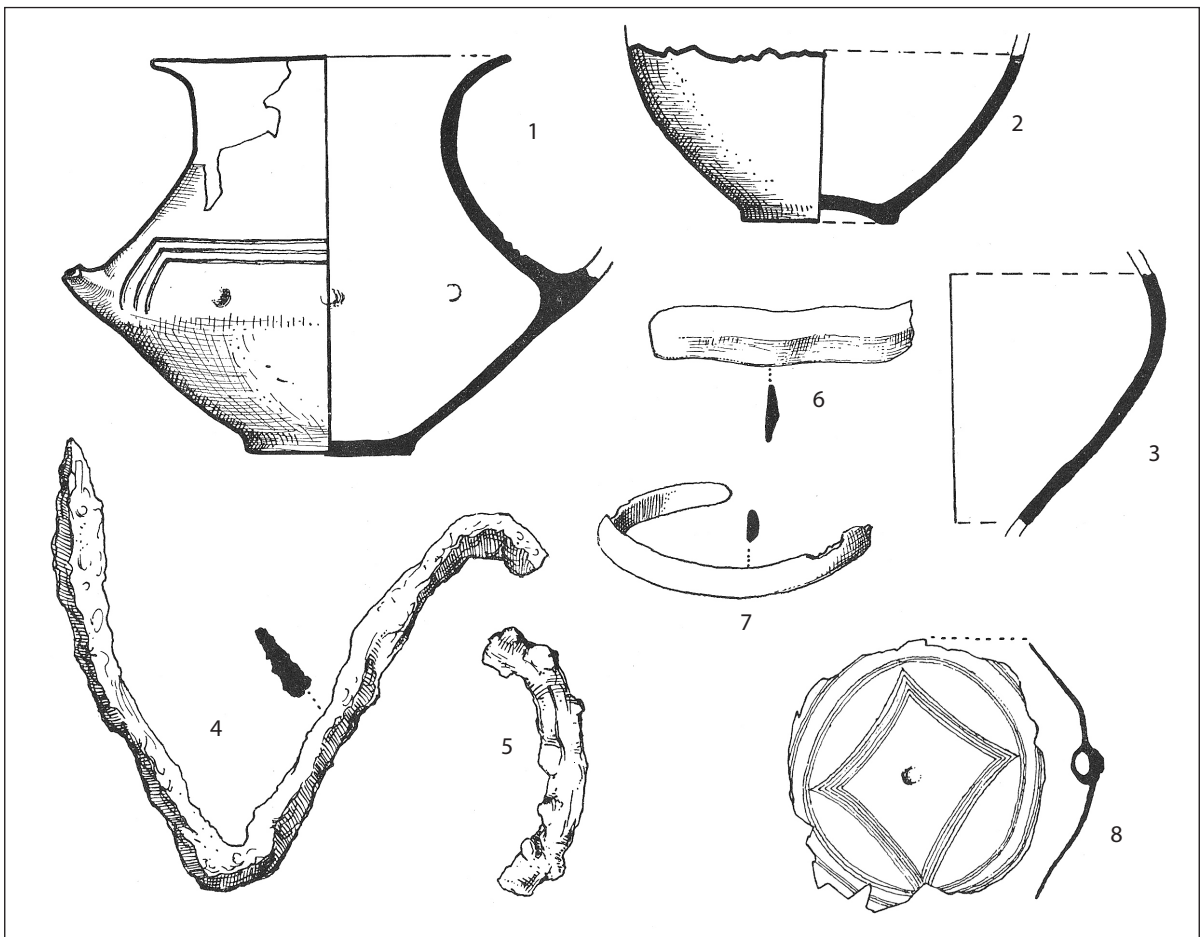
²³ Batović 1980, Tab. VI, 6; Hiller 1991, 282, Tab. 39, 399.

²⁴ Nađene su kao sporadični nalazi s grupom igala i tordiranim torquesom. Svakako nije isključeno da su upravo ogrlica, igla s okruglom glavicom i dvije falere bile dio jedne grobne cjeline (Hiller 1991, T. 39: 395-397, 399-400)?

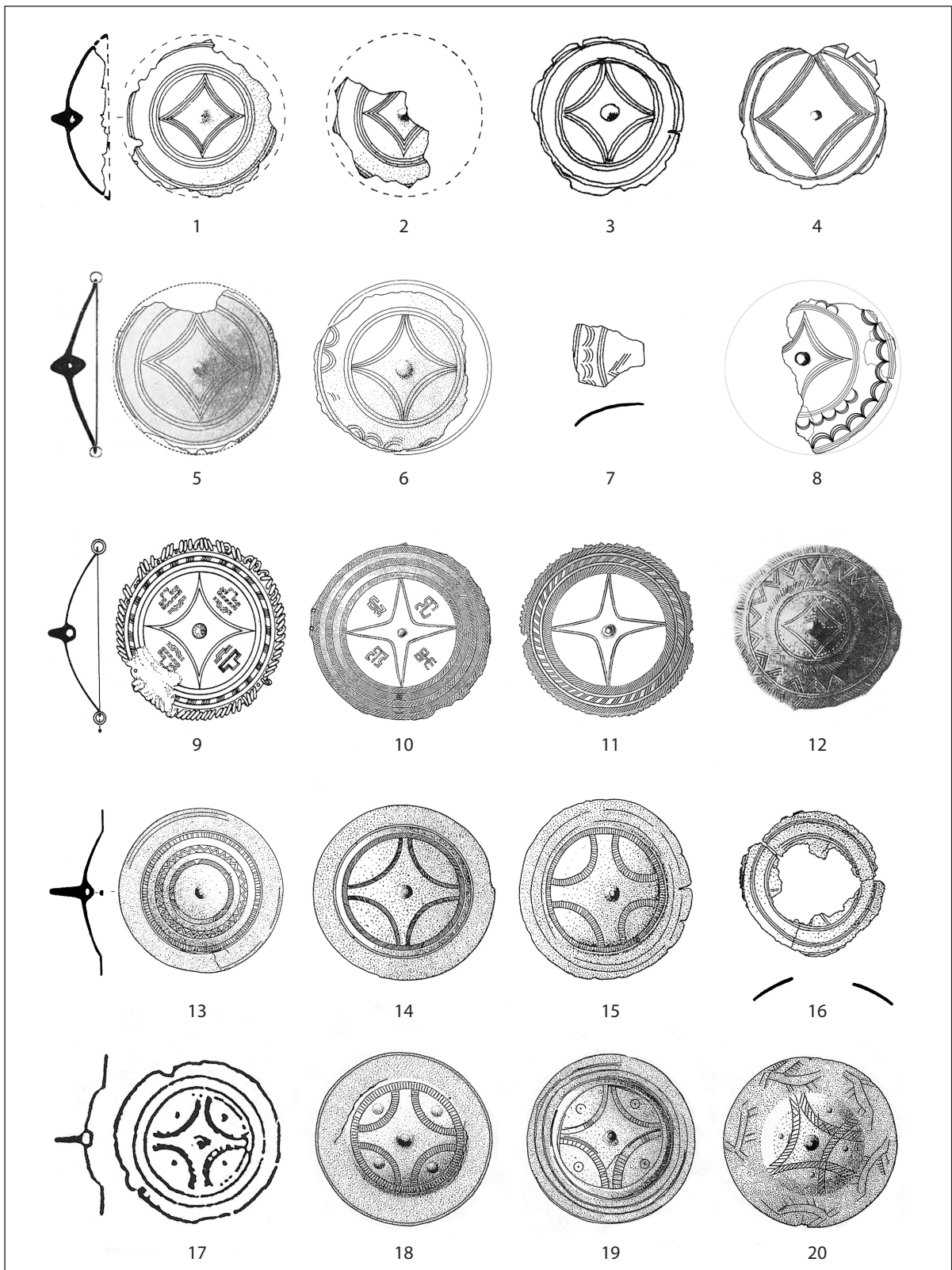
²⁵ Guštin 1979, 33, Tab. 4, 4-5. S obzirom na ukras i način izvedbe slična, ali ne pločica već prava falera potječe iz okoline Rijeke (Blečić Kavur 2010, 445, Tab. 17, 286).

Sl. 3. Grob 112 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Vitri 1977).

Sl. 4. Inventar groba 36 iz nekropole SAZU u Ljubljani (prema Starè 1954).

Sl. 5. Falere tipa I: 1-2. Brežec, 3. Mušja jama, 4. Ljubljana, 5. Biljane Donje, 6. Rifnik, 7. Ostrožnik, 8. Osor; Falere tipa II: 9. Novilara, 10. Monteroberto, 11. Basciano, 12. Sághegy; Falere tipa III: 13-14, 18-20. Krehin Gradac, 15. Velika Kladuša, 16. Veliki Mošunj, 17. Nin (različita mjerila).

vojčice picenske nekropole Novilare – Servici grob 85²⁶ (Sl. 5, 9; 6, 17). Riječ je o nešto većoj faleri nego što su one tipa I, promjera oko 8 cm, koja ima isti oblik i način pričvršćivanja, samo je površina kalote znatno bolje i potpunije ukrašena. U središtu se također nalazi urezani romb konkavnih stranica, ali su između njega urezani i posebni znakovi ponovljeni četiri puta. Koncentrične kružnice koje nižu trake prema obodu ispunjene su različitim linearnim urezima. Duž oboda falere sačuvana je skoro čitava kolekcija manjih karičica koje su tako pridonosile ne samo kompleksnosti predmeta već i posebnom doživljaju i/ili značenju koji je takva falera predstavljala za njihova nositelja, odnosno nositeljicu. Pomnijim pregledom rupice na obodu i/ili njihov otrgnuti dio uočava se i na srodnim falerama iz nekropole picenskog Monteroberta, gdje su ujedno zabilježena čak tri primjerka²⁷ (Sl. 5, 10; 7, 4) uz karakteristične lučne fibule s listasto raskovanim lukom i diskom na nozi koje se općenito smještaju u *Primo Ferro I* i u početak *Primo Ferro II* horizont središnjeg i južnog italjskog kopna.²⁸ Takve su okolnosti još jednom potvrđene i kod nekropole južnijeg Basciana kod Terama, gdje su u jednome grobu zabilježene čak dvije ukrasne falere s istim tipom fibule²⁹ (Sl. 5, 11). Kombinacija priloga, osobito asocijacija navedenih fibula i pektoralā, s različitim privjescima, sudi o karakterističnoj raskošnoj ženskoj nošnji Picena, koja je po konceptu, obrascu i uzorku vrlo srodna onoj na prostoru Liburna,³⁰ mada ondje, tj. u njihovom matičnom prostoru, takve falere nisu za sada dokumentirane.

Opisane falere činit će stoga zasebnu skupinu ili tip II falera iz picenskog kulturnog nasljeđa (Sl. 12), koje će se također moći razlikovati u dvije varijante, prvenstveno što se tiče izvođenja

²⁶ Beinhauer 1985, Tab. 139, 1538; Brasili i dr. 2004, 187-188; Iaia 2007, Sl. 1.

²⁷ Chiappetti 1880, 345-345, Tab. IX, 7; Montelius 1895, 762, Sl. 5d.

²⁸ Tip C1b prema Sundwallu: Peroni 1992, 17, Sl. 5, 7-8; usp. Magnani 1999, 193, k. 66; Pacciarelli 2001, 50, 250-252; Lo Schiavo 2010.

²⁹ Montelius 1895, Tab. 130, 8-10.

³⁰ Navedena činjenica već odavno je prihvaćena teza Gera von Merharta analizirana i na primjeru groba Colle Cardeto 1907 iz Ancone, čija fibula upravo ima uz rubove listasto raskovanog luka pridodan niz manjih karika (Merhart 1969, 24-25, Tab. 7, 2; König 2004a, 145; usp. za fibule iz nekropole Terni, Leonelli 2003.

središnjeg ukrasa, tj. romba (IIa) i križa (IIb). Pridružiti im valja, u drugoj varijanti, i faleru iz Porto S. Elpidia (Sl. 8, 6), gotovo identičnu onoj iz Monteroberta (Sl. 5, 10), čime njihova uža picenska produkcija postaje upravo neosporna.³¹ Znakovlje reduciranog, ali prepoznatljivog sadržaja nalazi se još i na falerama iz Monteroberta i iz Porto S. Elpidia. Taj nam potonji primjerak, sa svojim kontekstom, pruža pak mogućnost i boljeg razumijevanja njezina nošenja, jer ga nalazimo točno u gornjem dijelu poprsja ili dekoltea bogatijeg ženskog groba s luksuznim ansamblom nakita i nošnje od jantara i stakla te s posudicom tipa *kothon*,³² što je bilo prihvaćeno i za barem dva groba iz Monteroberta. I bogati novilarski grob i oni nešto manje bogati iz Porto S. Elpidia, Monteroberta i Basciana, s obzirom na nalaze ostalih priloga posebice lučnih fibula s jantantom na luku, svjedoče o njihovoj važnosti unutar inventara grobova uglednih ženskih pokojnica. Od njih čak dva imaju i pektoralā s ptičjim protomama iz vremena italjskog *Primo Ferro II* stupnja, čiji je zoran predstavnik upravo grob 85 iz Novilare.³³ Međutim, u istom vremenu nošenje većih, ali tipološki različitih falera poznato je i iz južnog Apeninskog poluotoka, posebno u kultutama Lucana i Enotra, koje su nošene na različite načine i u različitim prestižno opremljenim garniturama ženske nošnje: od ramena, do prsi, struka ili bokova. Ističu se npr. one iz većeg broja grobova nekropole Incoronate kod Metaponta, gdje grob 468 ima iznimnu poziciju (Sl. 9, 1), a bogata je, zapravo ceremonijalna nošnja odrasle žene sadržavala veliku ukrašenu kalotastu faleru s obodom, smještenu negdje oko sredine ili poviše struka.³⁴ Dokaz više takvoj tvrdnji obilježavat će pak i one iz nekropole Alianello Cazzaiola³⁵ (Sl. 9, 2) gdje su nalažene uglavnom uz bokove. Posve sigurno tomu u prilog idu i falere iz značajnijih grobova nekropole Valle Sorigliano u Tursi-Santa Maria d'Anglona,³⁶ među kojima posebnu vrijed-

³¹ Porto S. Elpidio 2010, 31; Saldalamacchia 2011, 171, Sl. 54.

³² Usp. Mihovilić 2007, 85-88.

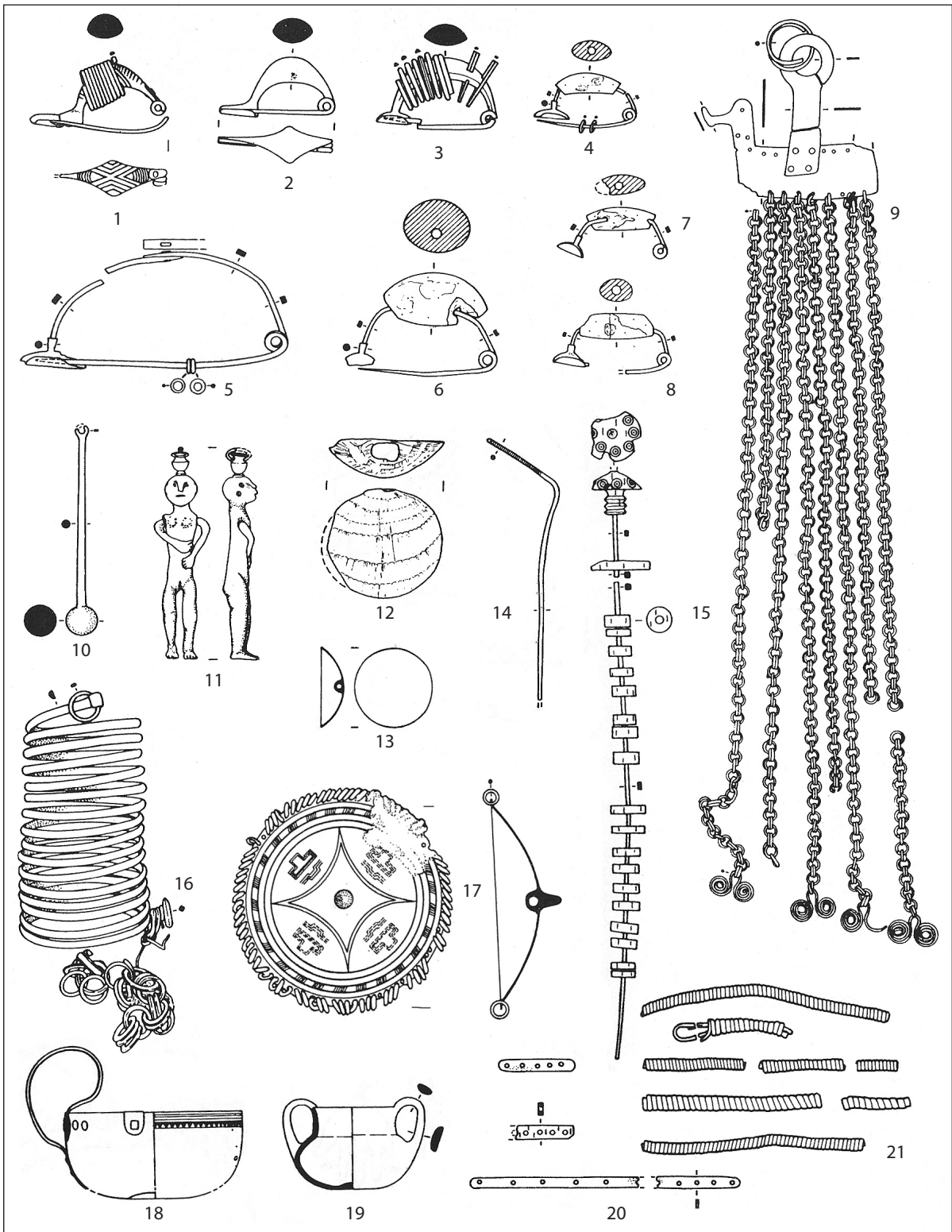
³³ Pare 1998, 325-326, Sl. 14, usp. Nijboer 2010, 5-6.

³⁴ Iaia 2007, 32, 34-35, Sl. 6; Negroni Catacchio 2007, 535;

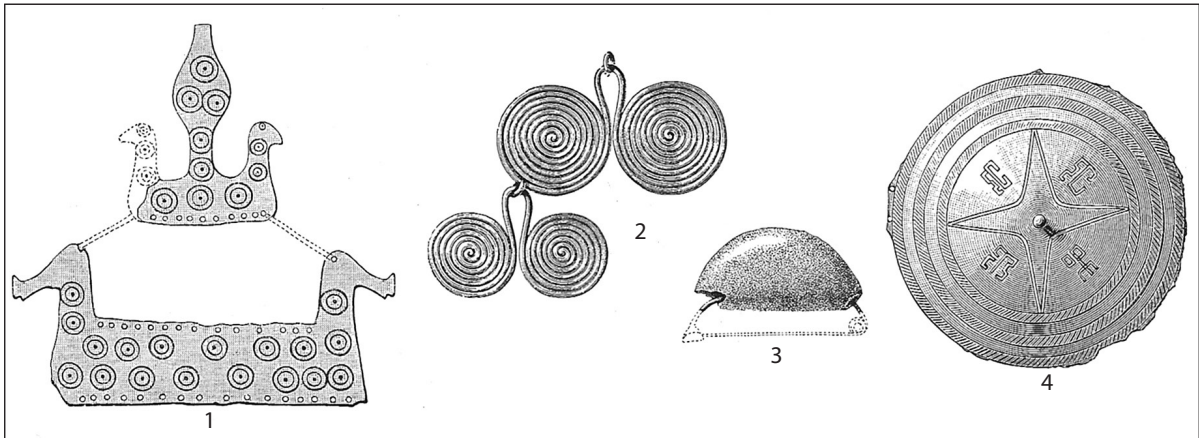
Nijboer 2010, 5-6, Sl. 2; Pabst 2012, Tab. 9.

³⁵ Negroni Catacchio 2007, 535, Sl. 7-8; usp. Pabst 2012, 185-186, Sl. 26.

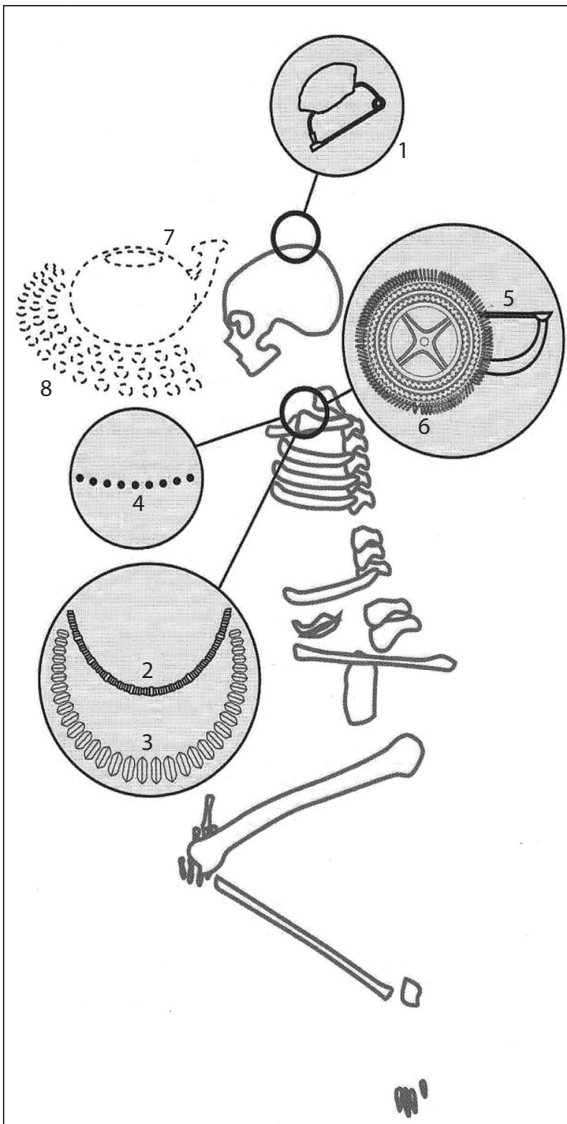
³⁶ Frey 1991, Tab. 1A9; 24, 9; 31, 14; usp. Pabst 2012, 184, Tab. 10. U grobu 88 istražena je kalotasta falera sa zašiljenim trnom i ušicom koja morfološki odgovara I. i II. ovdje izdvojenim varijantama falera, ali na sebi ne nosi nikakav

Sl. 6. Izbor predmeta iz bogato opremljenog groba 85 Novilara-Servici (prema Beinhauer 1985).

Sl. 7. Dio inventara iz groba u Monterobertu (prema Montelius 1895).

Sl. 8. Rekonstruirani prikaz groba B1 iz Porto S. Elpidio (prema Porto S. Elpidio 2010).

nost ima zlatna falera iz raskošnog groba 28 smještena na desnom ramenu³⁷ (Sl. 9, 3), jer načinom izvedbe i ukrašavanjem podsjeća pak, na još udaljenije, primjerke iz makedonske Vergine.³⁸ Indikativno je da su te falere južnoitalskih nalazišta, u pravilu nalažene s fibulama s četiri spirale ili s naočalastim fibulama raznih varijanti, datirane ponajviše u vrijeme 9. i 8. st. pr. Kr.³⁹

U zasebnu izvedenicu, koja pokazuje određene srodnosti i s picenskim primjercima i s onima iz područja *Caput Adriae* i prialpskog zaleđa, valja ubrojiti faleru iz uništene nekropole naselja Sághegy kod Celldömölka⁴⁰ (Sl. 5, 12). Pored Velema, smatra se kako je to bilo jedno od najvažnijih središta s razvijenom *metalurškom* industrijom i kulturnim kontaktima širokih razmjera, pri čemu se posebno ističe povezanost tog dijela Transdanubije s italskim prostorom preko Alpa, tj. preko kulturne skupine Ruše.⁴¹ Falera može s obzirom na oblikovni i stilski izričaj predstavljati import iz italskih nalazišta, odnosno može obilježavati jednu od izvedenica II. tipa falera. No, svakako nije isključena njezina proizvodnja u

ukras. Gotovo identična potječe i iz Incoronate, a zajedno će se možda moći razmatrati u kontaktima s picenskim kulturnim ambijentom.

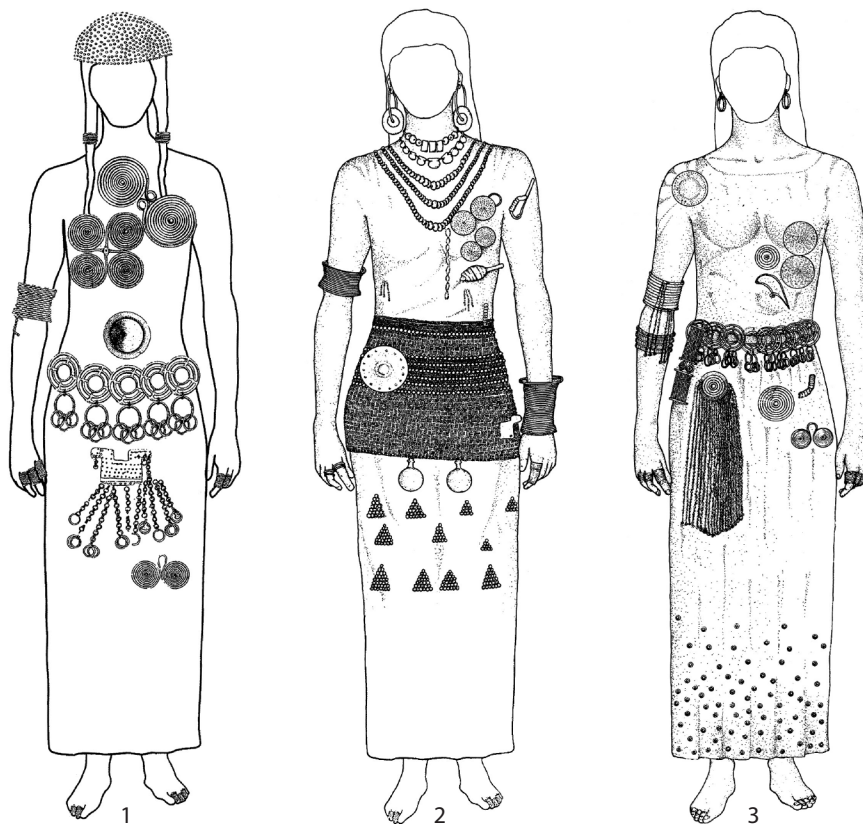
³⁷ Greci, *Enotri, Lucani* 1996, 46, 52, k. 1.6; Iaia 2007, 35, Sl. 3; Negroni Catacchio 2007, 535, Sl. 6; Pabst 2012, Sl. 25.

³⁸ Za južnoitalske primjerke koji se grupiraju u zasebnom tipu i detaljniju literaturu vidjeti: Montanaro 2007-2008, 13, bilj. 15. Za srodne primjerke iz Sala Consilinae vidjeti Kilian 1970, Tab. 244, 2.

³⁹ Rohmiopoulou/Kilian-Dirlmeier 1989, 130, bilj. 143; Nijboer 2010, 5-6; Pabst 2012, 180-186.

⁴⁰ Patek 1968, 36-37, 148, k. 630, Tab. XXVII, 12.

⁴¹ Patek 1968, 84-88. Usp. Turk 1996, 113-114, 120-121; Teržan 1996, 251 – uz stariju literaturu na temu.

Sl. 9. Rekonstrukcija nošnji iz grobova nekropola južne Italije: 1. *Incoronata* (prema Iaia 2007), 2. *Alianello Cazzaiola*, 3. *Valle Sorigliano* (prema Negroni Cattachio 2007).

mjesnim radionicama, nadahnuta primjercima falera s picenskog, bolje rečeno jadranskog prostora, a takvom se težom pokušalo obrazložiti tipološko obilježje i drugih predmeta nakita i nošnje s toga rudnog i metalurški iznimno bogatog nalazišta.

Tip III – *Dinarski*

Posebnu skupinu obilježavat će III. ili tzv. dinarski tip falera jer su one za sada omeđene nalaženjem na prostoru od Cazinske krajine do središnje Bosne i Hercegovine, odnosno u kulturama Japoda, Delmata (srednjodalmatinske) i srednjo-bosnaske skupine (Sl. 12). To su falere opet nešto većeg promjera od 8 do 10 cm, koje obilježava izričito kalotasti ili kupasti oblik s većim širokim obodom, izvučenog i zašiljenog trna s vanjske, te s manjom ušicom s unutarnje strane. U odnosu na varijante I. i II. tipa, ovom su tipu falera većinom sačuvani široki obodi i njihovi rubovi koji nisu imali rupice za pričvršćivanje dodatnih karličica, pa se s tom razlikom ne pribrajaju u grupu kompozitnih falera. Međutim, njihov je ukras s

vanjske strane znatno razvijeniji, različiti i dinamičniji od primjeraka iz skupine tipa I, iako slijedi određenu kodiranu shemu. U ovoj skupini izdvaja se i jedina do sada poznata falera sa zomorfnim prikazom iz ostave u pećini u Krehin Gradcu kod Čitluka⁴² (Sl. 5, 13-14, 18-20). Naime, upravo je u toj ostavi zabilježen najveći broj od čak 15 falera ovoga tipa, koje pojedinačno poznajemo još iz ostave Veliki Mošunj⁴³ (Sl. 5, 16), gdje su nađeni i drugi tipovi falera ili toka. Svakako tu spadaju i dva poznata primjerka iz Velike Kladuše⁴⁴ (Sl. 5, 15).

S obzirom na ukras, može se razlikovati nekoliko varijanti i njihovih inačica koje nisu, kao

⁴² Čović 1971, Tab. VI, 1-2; Човић 1976, 260, Sl. 144; Čović 1987a, 448-449, Sl. 142-144; König 2004a, 200-206, Tab. 70-76.

⁴³ Truhelka 1913; Čović 1983, 435, 438, Sl. 30, 1. 9-12; 31, 12-13; usp. Harding 1995, Tab. 65-66; König 2004a, 225-227, Tab. 63-66; König 2004b, 132, Sl. 1, 4; Gavranović 2011, 230-231, Sl. 232, 5 – iako izdvaja primjerak iz ostave Veliki Mošunj, Mario Gavranović ne ulazi u detaljniju analizu falera, oslanjajući se u potpunosti na zaključke Ch. Parea.

⁴⁴ Čurčić 1907, 208-209, Tab. II, 5; König 2004a, 143, Sl. 10.

i kod većine razvijenih ukrasa, pojava kronološke neujednačenosti, već isključivo izvedbene i/ili semantičke heterogenosti. Ipak, izdvajaju se one koje imaju izveden ukras iskucavanjem i urezivanjem, te one koje imaju samo urezani ukras. Među njima se opet razlikuju one sa samo koncentričnim i geometrijskim ukrasima (IIIa), s girlandnim ukrasom na središtu kalote koji zapravo tvori središnji motiv križa ili romba (IIIb), te napokon ona falera sa shematiziranim linearnim urezivanjem prikazanom povorkom jelena u krugu izduženog oboda (IIIc). Budući da na ovom tipu falera za sada nije poznat ukras tekućih girlandi od više urezanih linija, čini se važnim istaknuti kako se na velikoj pojasej kopči iz ostave u Velikom Mošunju nalazi ukras koncentričnih kružnica s usporednim nizom tekućih girlandi od tri ili četiri ureza,⁴⁵ baš kao što je to poznato i na primjercima Ib varijante iz Osora, Ostrožnika i Rifnika (Sl. 5, 6-8).

Pa iako su na svim drugim područjima, s iznimkom ostave u Mušjoj jami kod Škocjana, falere ostalih tipova nađene isključivo u grobovima ili s njima povezanim kontekstima, primjerci ove varijante najvećim brojem potječu iz ostava. Ona iz Krehin Gradca, kao i ona iz Velikog Mošunja, prema svojoj strukturi pripadaju u red većih ostava miješanog sastava, u smislu interpretacije koju su za ostave šireg područja *Caput Adriae* i prialpskog zaleđa predložili Peter Čerče i Peter Turk.⁴⁶ S obzirom na interpretaciju strukture, stupnja očuvanosti i samih nalaza, ustaljeno je mišljenje kako obadvije odražavaju i muške i ženske atribute,⁴⁷ iako je isprva posve jasno kako je u oba primjera ženski princip znatno izraženiji i naglašeniji od muškog, ako je on uopće i bio prisutan? Peter König međutim izrijekom naglašava kako su upravo falere te koje, u usporedbi sa srodnim primjercima iz picenskog i makedonskog područja iz grobnih inventara, najviše svjedoče u prilog ženskoj komponenti tih ostava.⁴⁸

Njihova se ornamentika pak tradicionalno povezivala uz odlike tzv. zapadnobalkanskog geometrijskog stila.⁴⁹ Kako god bilo, čini se da usporedba falera iz Krehin Gradca s malom du-

gmadi s velikim trnom, tj. tutulima iz područja današnje Hrvatske,⁵⁰ kako je to ponudio Ch. Pare,⁵¹ iako pruža željeni kronološki oslonac, nije posve točna, jer u prvome riječ je o različitim predmetima koji, iako iz iste *porodice*, imaju sasvim drugačiju primjenu i kontekst.

Međutim, njima valja pridružiti istovjetan primjerak iz nekropole liburnskoga Nina (Sl. 5, 17), koji se sekundarno zatekao u grobu 61 znatno mlađeg datuma, iz 2.-1. st. pr. Kr., na što je već upozorila Gundula Hiller.⁵² Ona u potpunosti, oblikovno, stilski i veličinom, odgovara primjercima iz ostave Krehin Gradac zbog čega ju treba tako vremenski i kulturno odrediti i smatrati ju izravnim importom s delmatskog područja ili njegova zaleđa. Isto bi vrijedilo i za inačicu te varijante koja pak potječe iz niskog groba 19.⁵³ To je mala falera s trnom i ušicom koja ima ukras urezanih koncentričnih kružnica tangentom spojenih u trokut. Grob nije u cijelosti objavljen; poznata građa neće je međutim preciznije određivati. Premda se, dakle, i u grobovima Nina i Zatona⁵⁴ sporadično nalaze ukrašene falere, izgledno je da njihova moda na središnjem liburnskom prostoru nije zaživjela, kao što se to, unatoč istaknutoj kasnobrončanodobnoj tradiciji, nije dogodilo s ovim tipom falera niti na prostoru Japoda.⁵⁵

Na užem području Krehin Gradca, u Gorici kod Posušja, u tzv. *krematoriju*, odnosno na prostoru obrednog/žrtvenog spališta,⁵⁶ nađen je i blizak primjerak po pitanju izvedbe ornamenta.

⁵⁰ Vidjeti bilješku 14.

⁵¹ Pare 1998, 358.

⁵² Batović 1981, 128, k. 324; Hiller 1991, 282, 284, 367, Sl. 85E.

⁵³ Hiller 1991, 282, 370, Tab. 26, 285.

⁵⁴ U zatonskom grobu 5 nađena je okrugla također mala falera s obodom, druge, tj. mlađe varijante bez središnjeg trna i ušice za prišivanje (Hiller 1991, 388, Tab. 48, 507).

⁵⁵ G. Hiller navodi, međutim, kako je u grobovima 170 i I/129 Kompolja zastupljena druga varijanta koničnih falera s izdignutim trnom i ušicom, ukrašena mrežastim ili trokutastim šrafiranim ornamentom, te ih datira u 9. i 8. st. pr. Kr. (Lo Schiavo 1970, 406, Tab. 129; Hiller 1991, 282, Sl. 88H). Kako provjerom grobnih inventara u Japodskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu citiranih falera nema, u ovom istraživanju nisu uzete u razmatranje. Neosporno jest da ih je japodska kultura u određenom aspektu morala poznavati!

⁵⁶ Svend Hansen netočno preuzima podatak da je falera nađena u grobu 24 s kasnom formom ilirske kacige (Hansen 1994, 252, bilj. 88, Sl. 159, 6). Riječ je samo o fotografiji 116 gdje je prikazan veći broj predmeta iz *krematorija* u Gorici,

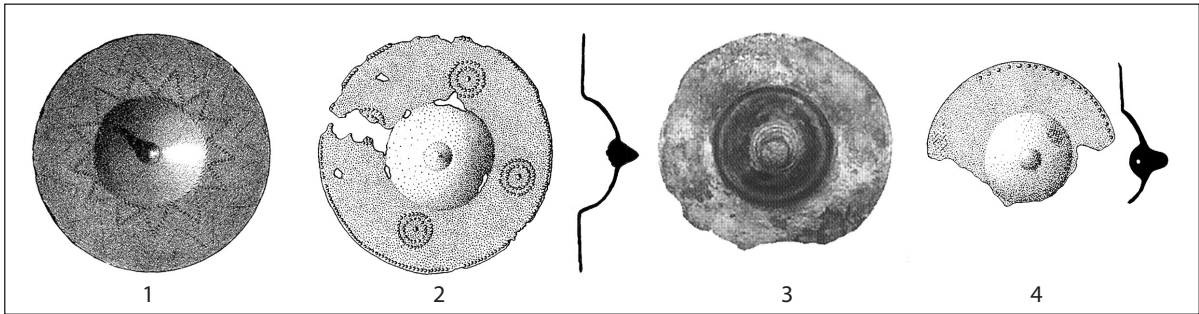
⁴⁵ König 2004a, Tab. 64, 9.

⁴⁶ Čerče/Turk 1996, 12-24.

⁴⁷ König 2004a, 169-170, Sl. 15.

⁴⁸ König 2004a, 170; König 2004b, 133. Usp. *contra* Marijan 2002.

⁴⁹ Čović 1984, 17-18, Tab. III, 8.

Sl. 10. *Falere* tipa IV: 1. *Smoljana* (prema Ђурчић 1902), 2, 4. *Vergina* (prema Radt 1974; Rohmiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989), 3. *Dedeli* (prema Videski, Temov 2005).

Međutim, riječ je o većoj kalotastoj faleri izrađenoj od brončanog lima, ukrašenoj iskucavanjem niza točkica i s perforacijom na vrhu kalote, kroz koju se provlačio čavlic za pričvršćivanje na podlogu, pa ju doista možemo smatrati tokom.⁵⁷ Kao srodnu, po središnjem ornamentu, možemo izdvojiti i faleru iz gomile 4 u Mosku kod Bileće.⁵⁸ No, ona ima pravokutno izrezan ukras uz obodni rub, kao što će to kasnije imati okrugle kalotaste kopče s listićima na vijencu.⁵⁹

U daljnjem razmatranju vrijedno je izdvojiti i faleru iz groba Pod Stražnicom u Crvenicama kod Duvna,⁶⁰ koja je doista srodna, ali ima kalotasti oblik s malim trnom i ušicom, te vrlo usko izvučen obod. Ukras je izveden urezivanjem, s prikazivanjem noviteta; ukras koncentričnih kružnica s točkom uokolo donjeg dijela kalote. U istom kontekstu dobro je spomenuti i drugu toku iz hercegovačke Gorice, s koncentričnim kružnicama s točkom,⁶¹ te prilično loše očuvanu i oštećenu faleru iz uništene nekropole Gračanica kod Visokog u srednjobosanskoj grupi, budući da ona ima izvedena dva reda urezanih koncentričnih kružnica na vanjskoj strani uokolo većega polukružno izdignutog trna.⁶² Takav ukras izričito podsjeća na falere iz makedonske nekropole Vergine, koje su u pravilu ukrašene s određenim brojem koncentrično urezanih kruž-

nica s točkom u sredini na njihovom obodu (Sl. 10, 2). Međutim, još će bolju paralelu falerama iz Vergine predstavljati pojedinačni nalaz falere iz Smoljana kod Bosanskog Petrovca (Sl. 10, 1), promjera oko 10 cm,⁶³ jer su u oblikovnom pogledu identične. No, ona iz Smoljana ipak odskače izvedbom urezanog ukrasa tekućih trokuta u dva reda na širokom obodu, što vjerojatno možemo pripisati lokalnoj izvedbi poosobljivanja visokovrijednog predmeta nadregionalnog značaja.

Tip IV – *Vergina*

Naposljetku izdvaja se i IV. tip falera, a to je onaj kojeg jednostavno smatramo oznakom Vergine, tj. luksuznih, isključivo ženskih grobova nekropole u Vergini.⁶⁴ Kontekst njihova nalaženja u pojedinim tumulima potvrdio je koncept njihova nošenja i to na donjem dijelu odjeće, predio bedra od jednog do više primjeraka, ali najčešće u kombinaciji s dvije, tj. tri falere različitih veličina, od kojih veće imaju promjer od 10 do 12 cm, a manje do 8 cm (Sl. 11). Najveći broj falera u zajedničkoj prisutnosti od šest primjeraka zabilježen je u grobu Malamas Γ1.⁶⁵ Budući da su verginske falere morfološki već klasificirane, falera iz Smoljana bila bi najpodobnija onima iz varijante 1, odnosno IV1, koje obilježava izrada lijevanjem s izrazito širokim zaravnjenim obodom, kalotastim središnjim dijelom i sa zašiljenim ko-

a koji su u ZMBiH bili smješteni u ormaru br. 24 (Truhelka 1914, 123-124, Sl. 116)!

⁵⁷ Truhelka 1899, 377-378, Sl. 60-61; Човић 1976, 261-262, Sl. 145; Čović 1987a, 450, Tab. XLVIII, 7.

⁵⁸ Radimsky 1894, 99, Sl. 5.

⁵⁹ Blečić Kavur / Miličević-Čapek 2011, 45-52; za kopče s glasinačkog prostora vidjeti Teßmann 2004.

⁶⁰ Čović 1962, 26, Sl. 1, 1; Čović 1987a, 450, Tab. XLVIII, 5.

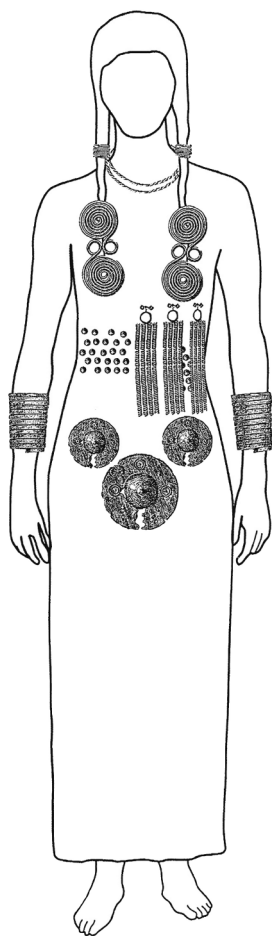
⁶¹ Truhelka 1899, 377, Sl. 59; Gavranović 2011, 231, Sl. 233, 2.

⁶² Čović 1987b, 488, Tab. LII, 9; Gavranović 2011, Sl. 233, 1.

⁶³ Ђурчић 1902, 239, Sl. 12. Ch. Pare nalazište navodi u kontekstu ostava njegova VI stupnja (Pare 1998, 357), iako je riječ o pojedinačnom nalazu iz najvjerojatnije uništenih grobova nekropole ispod lokaliteta Gradina u Smoljani (Ђурчић 1902, 240)!

⁶⁴ Ανδρόνικος 1969, 144, Sl. 84-85, Tab. 127-128; Radt 1974, 129, Tab. 32, 8; 39, 28-33; Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101, 123, 141, Sl. 20-21; 26, 6, 8-9; Pabst 2012, 138-139, Sl. 14.

⁶⁵ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 129-130, 141.

Sl. 11. Rekonstrukcija nošnje iz Vergine (prema Iaia 2007).

ničnim gumbom na vrhu, tj. ušicom na poledini. Na tom je dijelu falera uobičajeno ukrašena iskanim motivom kružnica s točkom u sredini ili čak kombinacijom geometrijskih ukrasa. Navedena je varijanta zanimljiva i iz razloga što se jedina nalazi raspoređena, tj. u korištenju za dužeg vremenskog slijeda, od Vergina IIIA pa do IIIC stupnja.⁶⁶ Falere iz Vergine općenito su dobro zastupljena tema u stručnoj literaturi još od kako ih je Gero von Merhart, i to sporadične nalaze iz Vergine, uspoređivao s ostalim i ovdje nama važnim primjercima, npr. iz Krehin Gradca, smatrajući ih znakovitim pojavama tzv. *mlađe faza kulture polja sa žarama*.⁶⁷ Mnogo godina kasnije na isti je način za jadranske i italske primjerke za-

ključio i S. Hansen,⁶⁸ dok ih je P. König, sukladno Ch. Peru, smatrao odlikom bogate željeznodobne nošnje 9. st. pr. Kr. transjadranskih doticaja⁶⁹ (Sl. 11; 12). Shodno raspravi, izdvaja se još jedna varijanta, odnosno inačica falera IV1 iz Vergine, a riječ je o nešto manjim falerima promjera od 7 do 8 cm, koje su uglavnom minimalno ukrašene ili uopće neukrašene, a poznate su između ostalog i iz spominjanog groba Malamas Γ1⁷⁰ (Sl. 10, 4). Naime, identične primjerke poznajemo i iz valandovsko-gevgelijskog područja Suve Reke i Dedelia⁷¹ (Sl. 10, 3) koji se, s obzirom na okolnosti nalaženja, moraju datirati znatno više od predloženog, tj. u vrijeme sinkrono stupnjevima Vergina IIIA-B, čime se tako i prostorna i kulturna njihova preraspodjela zaokružuje na *putu* prema zapadnom Balkanu.

Kulture, estetike, metafora

U sveukupnom razmatranju, usporedba opisanih falera, ovdje odvojenih u četiri osnovna tipa s pojedinim varijantama i inačicama, ne predstavlja preveliku novost. Kroz povijesti istraživanja u okosnici je bio uspostavljen njihov međusobni odnos na prostoru od Sjevernog Jadrana i prialpskog zaleđa pa sve do južnobalkanskog područja Makedonije i srednjoitalske regije Picensa (Sl. 12). Koncentracija pojedinih tipova na određenom prostoru ipak je pokazivala, unatoč srodnostima, individualiziranje estetizma, tj. mjesne specifičnosti izradbe, načine nošenja i svakako deponiranja tih predmeta, kao izdvojene grupe nakita koja je bila ideološki i semantički prisutna u nošnji širokog kulturnog prostora. Ipak, za razliku od dosadašnjih rezultata, ovdje je prikupljen i analiziran njihov ponajveći broj, pa stoga iz šireg prostora *Caput Adriae* od falera tipa I poznajemo čak 10 primjeraka. S obzirom na kvantitativnu zastupljenost možemo ih također smatrati oznakom škocjanskog kulturnog prostora, te faleru iz Osora vidjeti u izravnoj po-

⁶⁶ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 130; Pare 1998, Sl. 21, 14. 20.

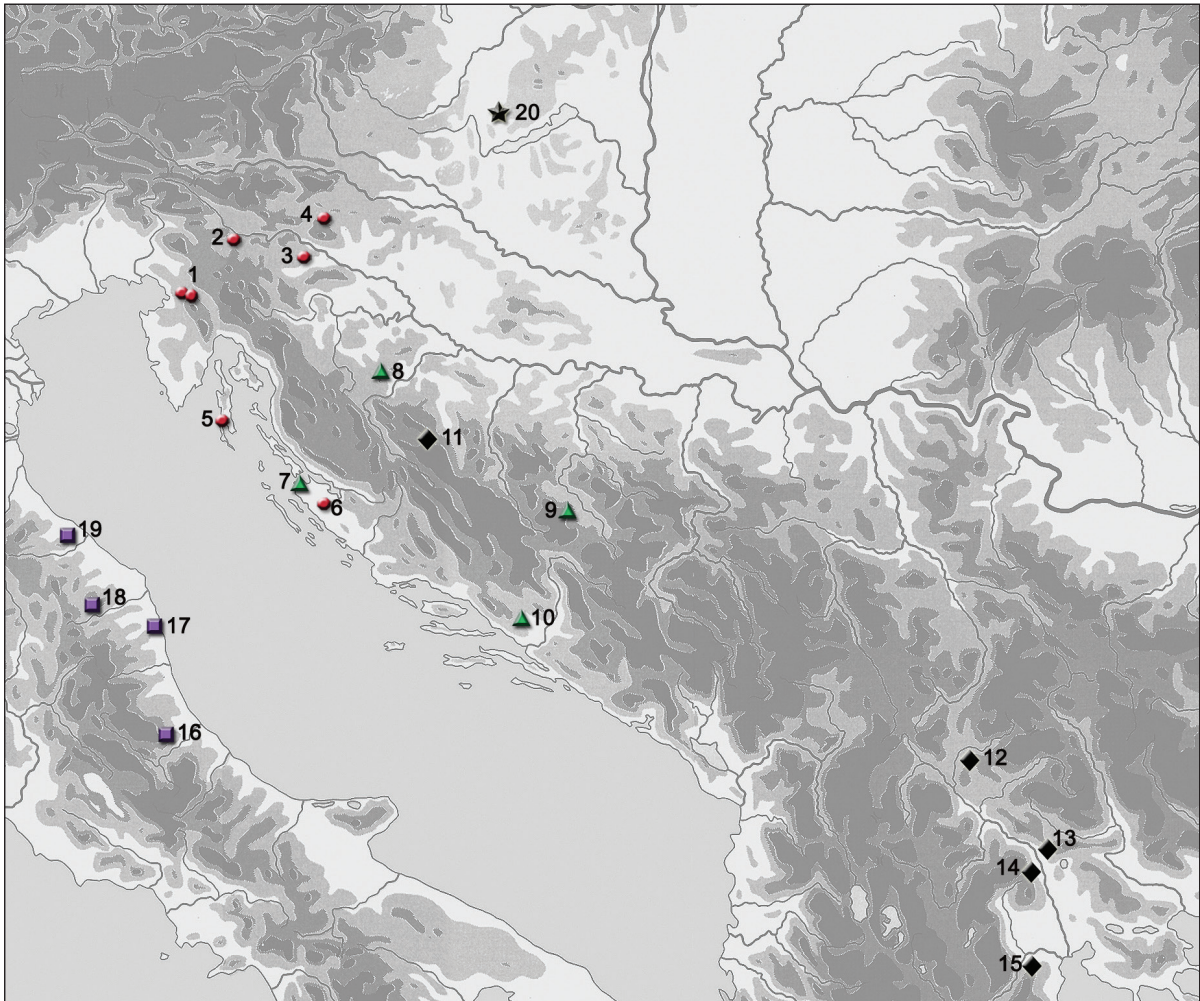
⁶⁷ Merhart 1956, 28, Sl. 20; Merhart 1969, 221.

⁶⁸ Hansen 1994, 252. Pritom autor ne pravi razliku između nalazišta na istočnoj jadranskoj obali od onih u njihovom zaleđu i pogotovo ne od onih u unutrašnjosti zapadnobalkanskog prostora, što bi ipak moralo biti preciznije vrednovano!

⁶⁹ Pare 1998, 337-339; König 2004a, 169-170; König 2004b, 133.

⁷⁰ Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 141, Sl. 20, 16; 26, 1-2.

⁷¹ Videski / Temov 2005, 31, k. 214-215, 218.

Sl. 12. Karta rasprostriranja ukrašenih falera s trnom: ● tip I, ■ tip II, ▲ tip III, ◆ tip IV, ★ nedefiniran.

1. Škocjan – Mušja jama; Brežec, grob 112, 156 (Batović 1980, Tab. II, 10; Gabrovec 1983, 85, Sl. 9, 12; Vitri 1977, 80, 92, Sl. 15, 41, Tab. IX, T. 112. 1; Tab. XVI: T. 156. 2); 2. Ljubljana SAZU, grob 36 (Starè 1954, 49-50, Tab. XXXII, 2; Tab. LXXX, 11); 3. Mokronog – Ostrožnik (Gabrovec 1965, Tab. 4, 8); 4. Rifnik, grob 1903/46 (Teržan 1990a, 69, 99, Sl. 22, 3); 5. Osor – Kavanela; 6. Biljane Donje (Batović 1980, Tab. VI, 6; Hiller 1991, 282, Tab. 39, 399); 7. Nin (Batović 1981, 128, k. 324; Hiller 1991, 282, 284, 367, Sl. 85E); 8. Velika Kladuša (Čurčić 1907, 208-209, Tab. II: 5; König 2004a, 143, Sl. 10); 9. Veliki Mošunj (Truhelka 1913; Čović 1983, 435, 438, Sl. 30, 1. 9-12; 31, 12-13; Harding 1995, Tab. 65-66; König 2004a, 225-227, Tab. 63-66; König 2004b, 132, Sl. 1, 4; Gavranović 2011, 230-231, Sl. 232, 5); 10. Krehin Gradac (Čović 1971, Tab. VI, 1-2; Човић 1976, 260, Sl. 144; Čović 1987a, 448-449, Sl. 142-144; König 2004a, 200-206, Tab. 70-76); 11. Bosanski Petrovac – Smoljana (Ђурчић 1902, 239, Sl. 12); 12. Kumanovo – Vojnik (Mitrevski 1997, 246); 13. Valandovo – Dedeli, grob 14 (Videski / Temov 2005, 31, k. 218); 14. Gevgelija – Suva Reka (Videski / Temov 2005, 31, k. 214-215); 15. Vergina, grob AZ VIII; Malamas Г1 (Ανδρόνικος 1969, 144, Sl. 84-85, Tab. 127-128; Radt 1974, 129, Tab. 32, 8; 39, 28-33; Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101, 123, 141, Sl. 20-21; 26, 6, 8-9; Pabst 2012, 138-139, Sl. 14); 16. Basciano (Montelius 1895, Tab. 130, 8-10); 17. Porto Sant'Elpidio (Porto S. Elpidio 2010, 31; Saldalamacchia 2011, 171, Sl. 54); 18. Monteroberto (Chiappetti 1880, 345-345, Tab. IX, 7; Montelius 1895, 762, Sl. 5d); 19. Novilara – Servici grob 85 (Beinhauer 1985, Tab. 139, 1538; Iaia 2007, Sl. 1); 20. Cellödömlök – Sághegy (Patek 1968, 148, k. 630, Tab. XXVII, 12)

vezanosti s njime. Srodan tip II koji je obilježio prostor zapadnojadranskih Picena zastupljen je s najmanjim brojem od 7 komada, dok se tipo-

vi III i IV, na zapadnobalkanskom području i u Makedoniji, predstavljaju s oko 19 primjeraka u svakome tipu. Prostorna raspodjela ukazuje, me-

đutim, i na znakovit međuodnos tih kulturnih okruženja, koji se svakako odražavao u tadašnjoj komunikaciji višeznačnosti, osobito onoj neverbalnog karaktera. Tako se primjerice na središnjem liburnskom teritoriju nalaze falere I. i III. tipa, a da pritom ondje nije zastupljena neka zasebna lokalna varijanta njihove izradbe, što bi se možda moglo razumijevati amblemskim obilježjem izvornih doseljenica na liburnsko područje. Utjecaj iz oba kulturna kruga bit će time zapravo posve logičan, iako kontekstualno i dalje ostaje nedefiniran. Na prostoru zapadnog Balkana zastupljene su falere III. i IV. tipa, i ako ih razmatramo u određenoj dijakronoj pojavi, možda će tu biti moguće uočiti razvojni put od IV. prema III. tipu koji bi kronološki mogao biti nešto mlađeg datuma. Zanimljiva je svakako činjenica koja za sada ne potvrđuje prisutnost falera II. tipa izvan picenskog područja, pogotovo ne u nošnji toliko srodnih Liburna. Tako će tzv. izvedenica iz Sághegya i dalje obilježavati vrlo specifičnu pojavu, tj. specifičan metaforički subjekt, bez obzira na njezino podrijetlo.

Iz predočenog se uočava i nesrazmjer njihovih nošnji u pojedinim kulturama. Izuzev izuzetno vrijednih nošnji pokojnica u Vergini, i u raskošnoj nošnji picenskih žena označavati će i najviše privilegirani status tamošnjeg aristokratskog društva, čije iznimno potencirane pandane vidimo i u nošnjama južnijih Lukana i Enotra. S istom perspektivom valja razmatrati i bogate, velike ostave miješanog sastava iz zapadnobalkanskog prostora Krehin Gradca i Velikog Mošunja, gdje je ogled ženskog počela i više nego izvjestan. Kroz taj se aspekt nošnja iz područja Gornjeg Jadrana i prialpskog zaleđa svakako čini daleko skromnijom i/ili oskudnijom, što se djelomično mora pripisati i relativno malom broju preciznije poznatih okolnosti njihova nalaženja, dok u većini situacija svjedoči upravo u korist semantičke i semiotičke vrijednosti biti i smisla samoga predmeta. Međutim, kako se nalazi s po samo jednim ili u sklopu od dva primjerka, shodno analognim primjercima iz drugih kulturnih skupina, možemo ih smatrati dijelom naročite nošnje koja se najvjerojatnije nosila kao prišivak na odjeći eminentnije ženske osobe.

Svi su navedeni razlozi bili poticajem što su upravo falere, uz i neke druge nalaze nošnje/nakita, bile pokretač čvršćeg sinkroniziranja kulturno-kronološkog vrednovanja kulturnih *kon-*

strukta od istočne obale Jadrana, preko zapadno-balkanskog do makedonsko-egejskog teritorija u vrijeme od druge polovice 10. do početnog 8. st. pr. Kr. već novog željeznodobnog kulturnog okruženja.⁷² Svakako su falere varijante IV1 u najvećoj mjeri obilježile stupnjeve Vergina III A-B, odnosno drugu polovicu 10. i 9. st. pr. Kr. iako će ostati u uporabi i do 8. st. pr. Kr.⁷³ Ako je suditi prema dosadašnjem pravilu njihova nalaženja, falere III. tipa obilježavati će pak drugu polovicu 9. i rano 8. st. pr. Kr. s obzirom na nalaz fibula i igala u tim ostavama. Usklađenost u dataciji potvrđuju i navedeni grobovi iz picenskog područja, tj. iz stupnja Picenum II, 9. i prve polovice 8. st. pr. Kr.⁷⁴ Naime, ondje se falere II. tipa nalaze s fibulama s jantarom na luku raznih varijanti, s lučnim fibulama listasto raskovanog luka s diskom na nozi, te posve karakteristično, s različitim varijantama fibula sa četiri spirale, što će, pored picenske, biti i odlika istovremene lukanške ženske nošnje iznimnog socijalnog statusa.

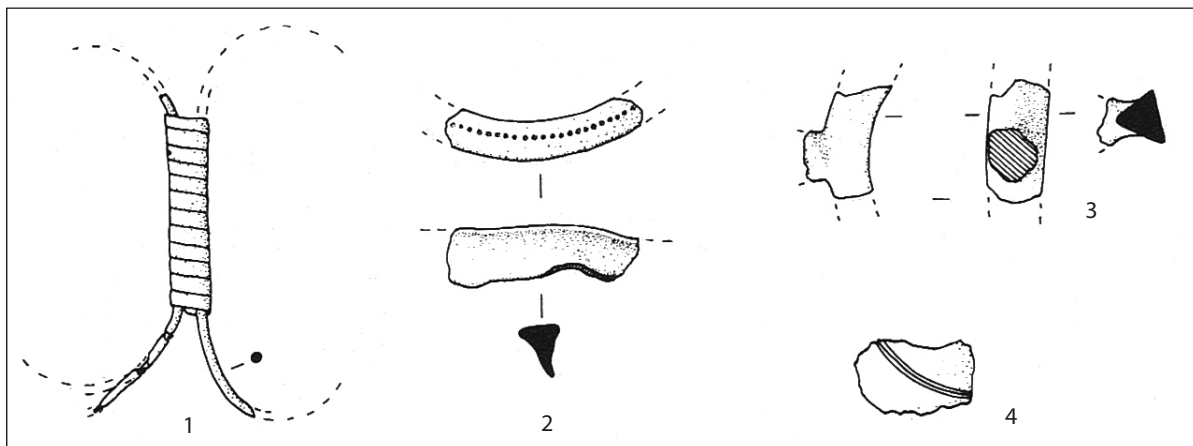
Najveći problem kronološke interpretacije imao je nepopustljivo tip I., jer je unatoč svemu, na prostoru Gornjega Jadrana i njegova zaleđa vrlo malo podesnih konteksta koji bi nam omogućili što precizniju dataciju primjene toga tipa falera. Ističe se međutim grob iz Ljubljane SAZU (Sl. 4), gdje keramika ne sudi više u kasno brončano, već u željezno doba Ljubljana IIa stupnja, što argumentiraju i ostali posebice nakitni predmeti u grobu. Ukoliko je grobna cjelina iz Rifnika sigurna, tada doista valja faleru shvaćati kao stariji predmet u grobu, u smislu tradicijske vrijednosti ili obiteljske dragocjenosti, kako ju je uostalom interpretirala i Biba Teržan,⁷⁵ ali ne iz kasnobrončanodobne, već iz ranoželjeznodobne tradicije. Od grobova iz škocjanske nekropole Brežec, grob 112 nema siguran kontekst pa je i Serena Vitri izražavala nevjericu glede njegove vjerodostojnosti, slijedeći podatke iz dnevnika

⁷² Pare 1998, 337. Autorovo analiziranje između pojedinih kulturnih grupa, npr. Ljubljane ili Ruše, u odnosu na potpuno negiranje kulturnih grupa iz jadranskog ili zapadnobalkanskog područja njihovim izjednačavanjem pod tzv. pojmom "Dalmacija", od škocjanskog prostora do južnojadranskog primorja, odnosno pod pojmom "Glasinac", za čitav teritorij Bosne i Hercegovine, već je bilo predmetom brojne kritike.

⁷³ Pare 1998, 339, Sl. 21, 14. 20; usp. dataciju Γ1 kod Rohmiopoulou / Kilian-Dirlmeier 1989, 101.

⁷⁴ Pare 1998, 325-326, Sl. 14, Tab. 2.

⁷⁵ Teržan 1990a, 69.

Sl. 13. Inventar groba 156 iz nekropole Brežec kod Škocjana (prema Vitri 1977).

Carla Marchesettija.⁷⁶ Stoga, ukoliko prihvatimo da je ulomak ukrašenog lima iz groba 156 uistinu ulomak falere tipa I, tada upravo on može poslužiti razmatranju nešto čvršćeg vremenskog oslonca.

Naime, u grobu su se nalazili ulomci brončanog noža, ali i ulomak fibule s četiri spirale spojene usporedno s navijenom tankom brončanom trakom u sredini. Riječ je o tipu fibule kojeg je još i Patrizia von Eles⁷⁷ smatrala iznimno rijetkim oblikom fibula karakterističnim samo za estensko područje, budući da su ondje bila istražena dva takva primjerka. No, taj je tip već John Alexander izdvojio u zasebnu varijantu fibula s četiri spirale (IVd) određujući ih također uz estenski kulturni krug, ali pod utjecajem pozamanterijskog stila izradbe naočalastih fibula.⁷⁸ Napokon, te su fibule i klasificirane kao tip Este koje su vremenski određene njihovom stupnju Este II,⁷⁹ kraju 9. i do 8. st. pr. Kr. korigirane periodizacije.⁸⁰ Takvu će dataciju argumentirati i varijante drugih naočalastih fibula s četiri spirale iz npr. picenskog Monteroberta ili onih iz južne Italije.⁸¹ Međutim one ipak neće biti tako prostorno isključene kako se to dugo vremena predstavljalo, jer se nalaze rasprostranjene na širem prostoru *Caput Adriae* od Este preko San Vita al

Tagliamento⁸² i Mosta na Soči, grob 883,⁸³ sve do predmetnog groba iz brežečke nekropole (Sl. 13; 14), čije okolnosti nalaženja potvrđuju upravo predloženu dataciju. A, povezanost tog s glasi-načkim teritorijem već je bila istaknuta na pojedinim primjerima materijalne kulture, među kojima se posebno ističe brončana fibula s dvije rozete na luku iz Redipuglie srodna okruglim kalotastim pojasnim kopčama tipa 6, prema Barbari Teßmann.⁸⁴ U istu korist ispostavlja se napokon i ulomak deformirane fibule s dvije spirale i središnjim navojem iz Glasinca, Borovsko gomila II.⁸⁵ Na osnovi prisutnih elemenata, mogli bismo ju pribrojiti fibulama tipa Este čime bi se, u širem smislu, nedvojbeno potvrđivalo intenzivno međudjelovanje tih kulturnih regija. Primjerci pak iz istočnojadranskih kulturnih miljea Osora, Biljana Donjih i Nina nemaju moć argumenata glede vremenske odrednice, pa stoga ostaju datacije iz ostava obližnjeg zapadnobalkanskog zaleđa, i sada iz šireg prostora *Caput Adriae*, mjerodavne i vrijedeće za 9. i rano 8. st. pr. Kr. izrazito željeznodobnog kulturno-kronološkog konteksta. Ovim istraživanjem pokazalo se tako posve izvjesnim, i na primjeru manjih ukrašenih falera, kako je tradicija razvijenih komunikacijskih odnosa i izrazita semantičko-semiotička razina pojedinih predmeta u sustavu vrijednosti različitih kulturnih i društvenih poredaka⁸⁶ nastavila

⁷⁶ Vitri 1977, 80-81.

⁷⁷ Eles Masi 1986, 72-73, Tab. 42, 626-627.

⁷⁸ Alexander 1965, 17, Sl. 7, IVd.

⁷⁹ Ponzi Bonomi 1975, 28, Sl. 2, 8; Carancini 1975, 115, Sl. 33, 5.

⁸⁰ Usp. Pare 1998; Paciarelli 2001; Trachsel 2004; De Marinis 2005.

⁸¹ Lo Schiavo 2010.

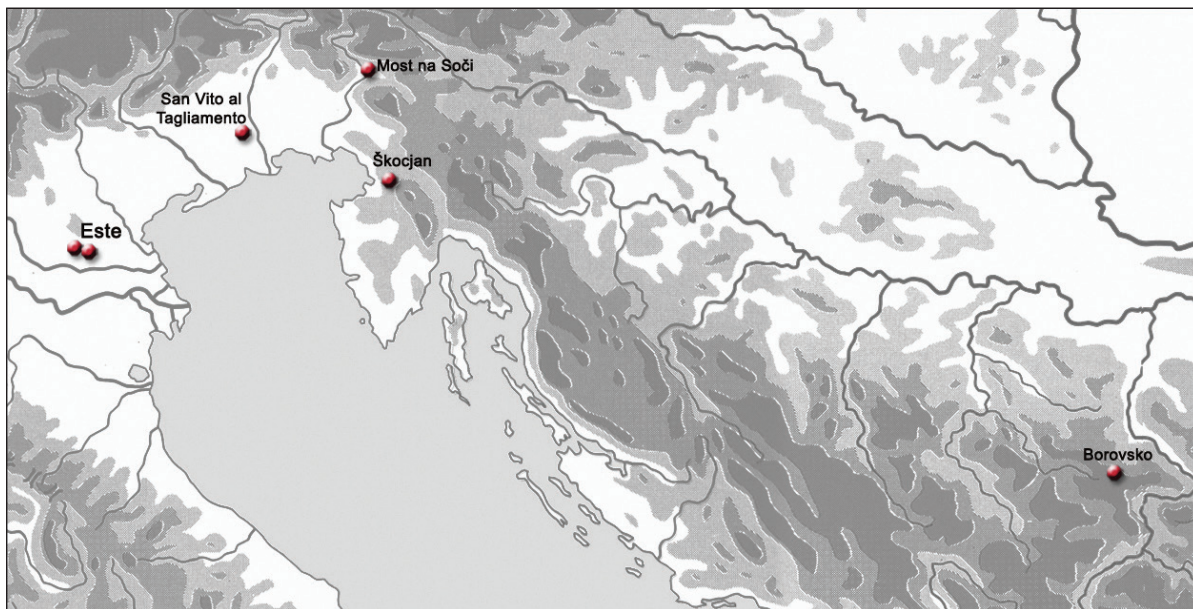
⁸² Cassola Guida 1983, 193, Tab. 46B, 3.

⁸³ Teržan i dr. 1984, Tab. 89, C1.

⁸⁴ Borgna / Montagnari Kokelj 1999, 146, Sl. 4, 1; Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 51, bilj. 20; usp. Iaia 2007, 29.

⁸⁵ Fiala 1892, 439, Sl. 59.

⁸⁶ Npr. Kienlin 2005; Preucel 2006; Eggert 2010.

Sl. 14. Karta rasprostranjenosti fibula s četiri spirale tipa Este.

dobro utemeljenu tradiciju *kulturne koiné*⁸⁷ kasnog brončanog doba od Alpa, preko Jadrana i Balkana sve do Egeje.

Formalna i komparativna analiza u kultura-ma različitih estetika objasnile su da niti odabir samog predmeta, s obzirom na njegovu veličinu, oblik i ornament, kao niti njegovo nalaženje u kontekstima bogatih grobova odraslih žena ili prestolonasljednica, tj. djevojčica pokopanih u ritualu odraslih žena, niti njihovo zavjetovanje u važnim ostavama u špiljama, niti njihovo ritualiziranje ili obiteljsko njegovanje, nije odraz puke slučajnosti ili modnoga trenda, niti u značenjskom niti u kritičkom interpretiranju. Sve to, u prvome redu, svjedoči da je to predmet koji je bio predodređen ženskom počelu, ali i da pojedini ženski grobovi, posebno oni s područja *Caput Adriae* i zaleđa, svjedoče kako one nisu morale biti isključivo u materijalno ispostavljenim ansamblima nošnje pokojnica. Riječ je ponajprije o istaknutim osobnostima čiji je status morao biti znatno iznad prosječnog, pa i od samog vrha aristokracije zajednice kojemu je pripadala. Zato se iznimna vrijednost pripisuje upravo šifriranim znakovima u ornamentu svih ovdje izdvojenih tipova falera, kao predmetima malih dimenzija, ali velikog narativnog sadržaja.⁸⁸ Njima se, kao

nositeljima određenih simboličkih informacija, tj. kao komunikacijskom sredstvu, uglavnom pridavao astralni, solarni i kozmološki apostrof, zbog čega su mogle imati, u smislu višeznačnosti njihove metafore, i ulogu amuleta zaštitnika, apotropejskog i profilaktičkog, magičnog i metafizičkog, kako je to općenito za falere prosuđivao i S. Hansen.⁸⁹

Zanimljivo je naime to da se na svim tipovima i njihovim inačicama nalaze vješto i komprimirano akumulirane informacije kroz tzv. temeljne simbole: *krug*, *kvadrat*, *križ* i *središte*⁹⁰ (Sl. 5; 10). U sintaksi pravila ponavljanja, ti se temeljni simboli slažu jedan u drugoga kako bi stvorili semiotičku cjelinu ikonološki jasno prepoznatljivog programa. *Krug* je višestruko naglašen, od samog oblika falere do više puta ponovljenog ukrasa koncentričnih kružnica. Kao središnji je motiv najčešće prisutan *kvadrat* konkavnih stranica, tj. *romb* ili *križ*, koji je točno upisan u krug. U samom središtu *romba* ili *križa* nalazi se *središte*, tj. zašiljeni trn na vrhu kalote. Semantički, romb se smatra simbolom ženstvenog, erotiçnog, tj. simbolom vulve kao maternice života, s čime se tijesno povezuje inicijacijski prijelaz u ktonički svijet. Zbog toga je počesto interpretiran i kao spoj između neba i zemlje, gornjeg i donjeg svi-

⁸⁷ Usp. Blečić Kavur 2012a; Blečić Kavur 2012b – s referentnom literaturom na temu.

⁸⁸ Knappett 2012.

⁸⁹ Hansen 1994, 258-261, 269, usp. Preucel 2006, 84-85.

⁹⁰ Chevalier / Gheerbrant 2006, 271, 280, 295, 570; Lawlor 2003, 90-95; Tresidder 2003, 313.

jeta.⁹¹ Ukoliko ipak držimo da je riječ o *kvadratu* konkavnih stranica, tada će, kao i po pitanju simbolike *križa*, kome se približuje barem po pitanju varijanti Iib falera, biti riječ o muškom počelu, koji se smatra simbolom zemlje, materije, stvarnog i stabilnog.⁹² Krug oko njega simbolizira jedinstvo, vječnost, savršenstvo. No, ono zapravo predstavlja i snagu/veličinu ženskoga principa. Krug je interpretiran kao kozmičko nebo, kružnog i nepromjenljivog oblika zaštitničkog karaktera, a u aspektu koncentričnih kružnica, kao i u našim primjerima, predstavlja stupnjevitost biti, stvaranje kozmičke, tj. univerzalne hijerarhije.⁹³ Stoga su krug i kvadrat, kao središnji ideogrami svete geometrije, prihvaćeni kao simboli stapanja tvari i duha.⁹⁴ Ambivalentno, međutim, takva kombinacija u vertikalnoj projekciji prekida ritam i izaziva ponovno kretanje, novu ravnotežu, pa se i na primjeru ovih falera može poimati jedan od oblika spajanja zemaljskog i nebeskog, nesavršenog i savršenog, i to u trnu, tj. *središtu* koji obilježava žarište dinamične i usredotočene energije koja spaja nasuprotne sile. Iz tog središta u procesima emanacije i divergencije otpočinje zapravo gibanje ka nezaustavljivoj kreativnoj reprodukciji i reinkarnaciji kozmičkog, ka univerzalnosti u smislu reducirane ili primordijalno izbalansirane *mandale*.⁹⁵ Snazi ženskog duha osim kruga i kružnica pridonose i drugi manji (solarni) znakovi na svim tipovima falera, što vrijedi i za ukras girlandi na falerama tipa Ib, pogotovo one iz Osora. No, izrazitu vrijednost ima falera sa zoomorfnim prikazom urezane povorke pet jelena u nizu iz Krehin Gradca (Sl. 5, 20) koja za sada ostaje likovni *unicum*.

Premda se opisani koncept ukrašavanja kao medij određene metaforičke poruke specifičnog značenja nalazi već na iglama iz starije faze kasnog brončanog doba, što je posebno, npr. u paraleli s iglom iz Villethierrya, isticao S. Hansen,⁹⁶ u istom pravcu dobro je izdvojiti i znatno bližu, a kronološki mlađu iglu iz Donje Doline, jer na vrhu bikonične glavice ima urezan motiv girlandi

di spojenih u romb, a iz čijeg središta izlazi visok zašiljen trn.⁹⁷ Igla je povezana uz ornamentaciju panonskog i istočnoalpskog kulturnog kruga kasnobrončanog doba, ali s određenim mjesnim specifičnostima.⁹⁸ Nadalje, Ch. Pare je pak aktualizirao usporedbu ukrasa falera iz Škocjana i Krehin Gradca s onima na naočalastim fibulama iz Großweikersdorfa,⁹⁹ što se ne čini posve uspješnim odabirom, ne samo u smislu usporedbe s fibulama, već i, kako je rečeno, izjednačavanja falera iz ta dva nalazišta.

Međutim, glede ornamenta, najuvjerljivija usporedba u cjelokupnoj kompoziciji predstavlja se na raskošnim brončanim oklopima iz kulturnog prostora Mati s nalazišta Urakë.¹⁰⁰ Na tim su oklopima zastupljeni prikazi čak dvaju ovdje istaknutih shema ukrasa poznatih kod različitih tipova falera I. i III. tipa. Primičući se još bliže, na vrlo srodan način ukrašene su i brončane knemide iz glasinačkog groba Ilijak III/9¹⁰¹ (Sl. 15), za koje je Klaus Kilian dokazao da su zapravo izrađene preradbom upravo dvaju oklopa importiranih iz kulture Mati.¹⁰² Obje knemide imaju središnji motiv velikog medaljona izrađena na blizak način kao i na rozetama naočalaste fibule iz Krehin Gradca.¹⁰³ Dakako, niti to ne predstavlja potpunu novost u struci, jer je analogije između ilijačkih knemida i falera iz Krehin Gradca uspostavio već i G. von Merhart, dok je u opširnijoj analizi K. Kilian izdvojio srodnosti ukrasnih medaljona s tokama, kopčama, ali i s falerama iz čitavog zapadnobalkanskog prostora BiH.¹⁰⁴ Međutim, povezanost s falerama s prostora *Caput Adriae* i zaleđa nije bila postignuta. U prilog tomu, dobrodošao je naime urezan identičan motiv s rombom/kvadratom u središtu

⁹¹ Chevalier / Gheerbrant 2006, 519; Чаусидис 2005, 93-100.

⁹² Chevalier / Gheerbrant 2006, 271-272, 295-296; Чаусидис 2005, 93-100.

⁹³ Jaffe 1987, 240-249; Lawlor 2003, 6-15; Tresidder 2004, 313-315; usp. Чаусидис 2005, 309-321.

⁹⁴ Fontana 1994, 54-55; Lawlor 2003.

⁹⁵ Fontana 1994, 60-61; Chevalier/Gheerbrant 2006, 337-338, usp. Чаусидис 2005, 38-40.

⁹⁶ Hansen 1994, Sl. 159, 2.

⁹⁷ Marić 1964, 82, Tab. I, 12; Gavranović 2011, 165; K. Sl. 96, 2.

⁹⁸ Marić 1964, 23; Vasić 2003, 63.

⁹⁹ Pare 1998, 358, 368, bilj. 137; usp. Müller-Karpe 1959, Tab. 142, 4. 8; Betzler 1974, 133, Tab. 62, 918; 63, 919.

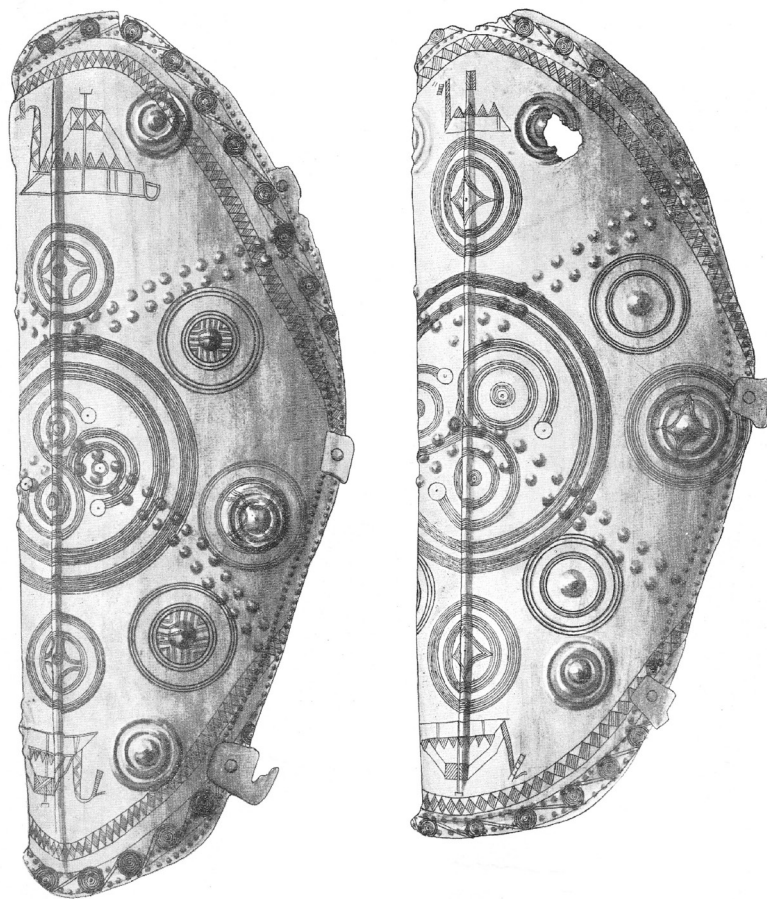
¹⁰⁰ Kilian 1973; Човић 1976, 275, Sl. 155; Islami 1981.

¹⁰¹ Benac / Čović 1957, Tab. XVI, 2-3; Човић 1976, 275-276, Sl. 154; Čović 1984, 19-20, Sl. 3; Čović 1987c, 592.

¹⁰² Kilian 1973.

¹⁰³ König 2004a, Tab. 70, 7.

¹⁰⁴ Za pojasne kopče usp. Teßmann 2004, 173-174, Sl. 7-8; Tako je i motiv urezanog jelena, osim na faleri iz Krehin Gradca, prikazan i na drugim knemidama iz Ilijaka, Gornja Vinča tumul 13 (Човић 1976, 260, 278, Sl. 156; Čović 1984, 18-20, Tab. III, 8). Izgledno je, međutim, kako su na faleri, s obzirom na izvedbu rogova s paroščićima, vjerojatno prikazana dva jelena i tri košute.

Sl. 15. Knemide iz groba u ilijačkom tumulu III/9 (prema Benac, Čović 1957).

kao kod falera tipa I; kako na jednoj od knemida iz Ilijaka (Sl. 15, 2), tako i na jednom od oklopa iz Urakë,¹⁰⁵ a koji se pojavljuje čak četiri puta sa svih strana središnjeg najvećeg medaljona s urezanim koncentričnim kružnicama i središtem. Time se repertoar motiva može proširiti sve do sjevernog Jadrana i istočnoalpskog prostora, odnosno može se pratiti i na dijelu zapadnobalkanskog teritorija na kojem falere predmetnih tipova za sada nisu zabilježene.

Motiv medaljona geometrijskog načina ukrašavanja obrazlagan je u okviru širenja zapadnobalkanskog geometrijskog stila,¹⁰⁶ iako ga općenito valja razumijevati u snažno prihvaćenom geometrizmu umjetnosti, kao dijelu neverbalne, tj. vizualne komunikacije starijeg željeznog doba šireg kulturnog kruga koji će, u različitim varijacijama, preživjeti tijekom čitavog starijeg žel-

jeznog doba na području zapadnog Balkana. To upravo dobro ilustriraju brojne spomenute toke i pojasne kopče. Pa iako je ovdje riječ o predmetima izrazito muške atribucije oklopa i knemida, tako izveden ukras motiva temeljnih simbola, prethodno doveden u prisan odnos s predmetima ženske atribucije, imat će i ovdje isto ikono-loško i semantičko određenje narativnog zapisa u smislu koncepta zaštite i vitalnosti, univerzalnog i metafizičkog.

Svrha okrugle falere s trnom i geometrijskim ukrasom isključivo u smislu estetski dekorativnog elementa, tj. nakita bogate nošnje, čini se sada malo vjerojatnom. Mnogo prihvatljivijim i razumljivijim nameće se stajalište po kojem se taj predmet ženskog atributa pojavljuje kao medij sa svrhom amblema, određenog odličja koje je imalo semantički kodiranu a prepoznatljivu vrijednost u komunikacijskim odnosima kultura i estetika velikoga prostora. Osobe koje su ga posjedovale morale su imati izuzetan status kul-

¹⁰⁵ Islami 1981, 48, Sl. 2-3.

¹⁰⁶ Čović 1984, 9-20.

tnog, magičnog ili sakralnog karaktera za vrijeme velikih promjena s početkom starijeg željeznog doba. Njegovo baštinjenje, ritualiziranje i žrtvovanje, kao dragocjene, ispred svega izričite metaforičke vrijednosti u znakovitom sinkronom i dijakronom rasporedu, samo još dodatno osnažuje tu tezu.

Zahvala

Prilikom izradbe ove studije na razne su mi načine pomogle drage kolegice pa im i ovom prilikom želim izraziti svoju iskrenu zahvalnost: Zrinka Ettinger Starčić (Lošinjski muzej, Mali Lošinj), Lidija Bakarić (Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb), Brina Škvor Jernejčič (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana) i Melisa Forić (ANUBiH, Sarajevo). Posebno hvala upućujem mom Borisu Kavuru (Univerza na Primorskem, Koper) zbog kojeg i ovo istraživanje ima smisao.

Summary

Ornamented bronze phalerae with a thorn: ornament as an emblem

The presented research deals with ornamented bronze phalerae with a thorn from several cultural groups from the territory of the Northern Adriatic and its hinterland. It was motivated by the treating of such a phalera discovered in Osor on the island of Cres in Kvarner. Considered and critically evaluated in a broader cultural context, the phalerae were formally analysed and due to their stylistic features divided in to four basic types with further variants. Type I being the characteristic for the area of *Caput Adriae* and its Alps hinterland (Figs. 2-5, 13), type II for the territory of the of Italic Piceni (Figs. 5-8), type III for the western Balkan area of Dinaric Alps (Fig. 5,10) and type IV for the territory of ancient Macedonia (Figs. 10-11).

The mutual relationship of individual types has been the backbone of the research history (Fig. 12). However, the concentration of individual types in specific areas demonstrated, despite their similarities, a degree of individuality in aestheticism and a local-specific fabrication, wearing and depositing habits which separate them as an individual jewelry groups ideologically and semantically present in the attire of the wider cultural area. Contrary to the previous research for this publication the majority of discovered

phalerae were collected and analyzed. Consequently we were able to observe as much as 10 examples of Type I phalerae from the wider area of *Caput Adriae*. Due to their quantity, they can be considered as being one of the cultural characteristics of the area of Škocjan. The area, the phalera from Osor should be considered as being directly related to. Their spatial distribution demonstrates specific interrelationship of those cultural areas reflected in the communication of ambiguity, non-verbal in particular. From the demonstrated we can also notice the disproportionality in their use of being part attire in individual cultures. Apart from highly valuable attire of the deceased women in Vergina and the luxurious attire of the Picenian women, they will also designate the highly privileged status of the local aristocracies. And their exceptionally intensified equivalents can be seen in the attires of the southern Lucani and Enotri (Fig. 9). From the same perspective one should evaluate the rich, large hoards with a mixed composition from the western Balkan area such as Krehin Gradac and Veliki Mošunj (Fig. 5, 13-20) where the reflection of the female principles is more than evident. Observed through this perspective, the attire from the area of northern Adriatic's and alpine hinterlands seems rather modest which could be partially attributed to the relatively small number of precise details about the context of their discoveries. While at the same time, in majority of cases it bears testimony in favor of their semantic and semiotic value, of their sense and essence of the artifact itself. Of an artifact, a part of specific attire, which was most probably worn as an accessory on the clothing of eminent female individuals. Phalerae were, besides some other elements of attire/jewelry the initiators for a tighter synchronized cultural and chronological evaluation of cultural groups from the territory of the Eastern Adriatic coast, through the Western Balkans and the Macedonian-Aegean territory in the period from the second half of the 10th to the beginning of the 8th century BC marking the new Iron Age cultural environment. In this perspective, more precise dating of the variant I phalerae also contributed to this issue, should we accept the fact that the fragment of ornamented bronze metal sheet from the grave 156 of Brežec necropolis near Škocjan (Fig. 13) is a fragment of this type of phalerae. Due to the presence of a fragment of fibulae with four spirals joint with rolled up bronze tape of the so called Este type (Fig. 14) dated to the phase Este II, we can notice assume the use of these phalerae already in the period from 9th to the 8th century BC, according to revised periodization.

Formal and comparative analysis in cultures with different aesthetics explained that neither the selection of the object itself, according to its size, form and decoration, nor its discoveries in context of wealthy

graves of adult female and/or girls buried according to the rituals reserved for adult females, nor their votive offerings in important hoards in caves, nor their ritualisation or family cherishing, were the reflection of pure coincidence or fashion trend. Not in their meaning, nor in their critical interpretation. All this demonstrates that we are dealing with an object being predetermined for the female principle, foremost for the distinguishing qualities and above average status. Therefore, the exceptional value is attributed precisely to the signs encrypted in the ornaments of all phalerae types, making them small objects with a great narrative content. Bearing certain symbolic information or being a communicational device, they were mostly credited with astral, solar and cosmological dimension which enabled them to have, in the context of the ambiguity of their metaphor, the role of an apotropaic, prophylactic, magical and metaphysical protective amulet, as it was generally assumed for phalerae by S. Hansen.

It is interesting to note that in all types and their variants, there are skillfully compressed and accumulated pieces of information expressed through the so called basic symbols: *circle*, *square*, *cross* and *central point* (Fig. 5;10). Within the syntax of repetition rules, these basic symbols are inserted one into another to create a semiotic entity of an iconologically clearly recognizable program which could be considered as of the forms of unification of the earthly and celestial, imperfect and perfect leading towards the unstoppable creative reproduction and reincarnation of the cosmic, towards the universality in the sense of an reduced and primordially balanced *mandala*. Although the described concept of ornamentation present in a certain metaphorical message can be already found on the pins from the older phase of the Late Bronze Age; regarding the ornament, the most convincing comparison to the entire composition is represented on luxurious bronze cuirasses from site of Urakë from Mati cultural area and on the bronze greaves from the tomb III/9 at Ilijak, Glasinac (Fig. 15) for which it was proven that they were made through the remodeling of two cuirasses imported from Mati culture. The geometrically ornamented medallion motif was explained within the spreading of the western Balkan geometric style, although it should be comprehended within well accepted geometrism of art which was a part of a non-verbal, visual communication of the wider cultural area in the Early Iron Age. Although these artifacts have particularly male attributes, such ornamentation composed of basic symbols will also have the same iconological and semantic determination of the narrative inscription in the conceptual sense of protection and vitality, universal and metaphysical.

Today the purpose of round phalerae with a thorn and geometric ornament as being only aesthetically

decorative elements of luxurious clothing seems less likely. More acceptable and understandable is the standpoint according to which this item of female attributes shows up as a media with the purpose of an emblem, of a specific decoration with semantically coded and recognizable value in communicational relationships of cultures and aesthetics of a large area. The persons who owned it had to have an exceptional status of the ritual, magical or sacral character during the period of great changes at the beginning of the Early Iron Age.

Literatura

- Alexander, J.* 1965, The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *American Journal of Archaeology* 69, 1965, 7-23.
- Ανδρόνικος, Μ.* 1969, Βεργίνα Ι: το νεκροταφείο των τύμβων, Αθηναίς 1969.
- Batović, Š.* 1980, L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XVIII/16, 1980, 21-62.
- Batović, Š.* 1981, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, u: Batović Š. (ed.), *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981, 94-115.
- Beinhauer, K. W.* 1985, Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungspätzen von Novilara (Provinz Pésaro und Urbino/Italien): *Archäologie, Anthropologie, Demographie; Methoden und Modelle*, Frankfurt a. M. 1985.
- Benac, A. / Čović, B.* 1957, Glasinac–Teil II Eisenzei, *Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo 2*, Sarajevo 1957.
- Betzler, P.* 1974, Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz. I. *Prähistorische Bronzefunde* XIV/3, München 1974.
- Blečić Kavur, M.* 2010, *Željezno doba na Kvarneru*. Univerza v Ljubljani, doktorska disertacija, Ljubljana 2010.
- Blečić Kavur, M.* 2012a, Caput Adriae in kultura mediteranstva. Egejski elementi pozne bronaste dobe na severnem Jadranu in v njegovem zaledju, u: Gaspari, A. / Erič, M. (ed.), *Potopljena preteklost: arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 2012, 101-108.
- Blečić Kavur, M.* 2012b, Plovidba duž Caput Adriae: plovidba Svijetom?, *Histira Antiqua* 21, 2012, 215-229.
- Blečić Kavur M. / Miličević-Capek, I.* 2011, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaledja: primjer no-

- vog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma / On the horizon of warrior graves from 5th century BC on the territory of the eastern Adriatic coast and its hinterland: the case of a new discovery in Vranjevo Selo near Neum, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 28, 2011, 31-94.
- Borgna, E. / Montagnari Kokelj, E.* 1999, Nuove ricerche su complessi protostorici ai confini settentrionali dell'Istria, u: *Protostoria e storia del "Venetorum Angulus"*, Atti del XX Convegno di Studi Etruschi ed Italici, Portogruaro-Quattro D'Altino-Este-Adria 16-19. 09. 1996, Pisa-Roma 1999, 131-156.
- Brasili, P. / Bianchi, E. / Ventrella, A. R.* 2004, Traumatic Events and Life-Style in Ancient Italian Populations, *Collegium Antropologicum* 28, 2004/1, 179-191.
- Brunšmid, J.* 1901, Groblje bronsanog doba na Klacenicima kod Jablanca (kotar Senj) – Povijest mjesta Jablanca, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N.s. V, 1901, 53-62.
- Carancini, G. L.* 1975, Cronologia relativa – Este, u: Peroni, R. (ed.), *Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca*, Origines, Firenze 1975, 108-149.
- Cassola Guida, P.* 1983, San Vito al Tagliamento, u: *Preistoria del Caput Adriae*, Udine 1983, 193-195.
- Chevalier, J. / Gheerbrant, A.* 2006, *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*, Ljubljana 2006.
- Chiappetti, A.* 1880, IV. Monteroberto, *Notizie degli Scavi di antichità* 1880, 343-348.
- Crismani A. / Righi, G.* 2002, Le sepolture protostoriche e il catalogo dei materiali, u: Viduli Torlo, M. (ed.), *La necropoli di San Servolo. Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste*, Civici musei di Storia ed Arte, Trieste 2002, 63-88.
- Чарусидис Н.* 2005, Космолошки слики: Симболизација и митологизација на космосот во ликовниот медиум, Скопје 2005.
- Čerče, P. / Turk, P.* 1996, Depoiji pozne bronaste dobe – najdiščne okoliščine in struktura najdb / Hoards of the Late Bronze Age – the circumstances of their discovery and the structure of the finds, u: Teržan, B. (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II*. Katalogi in monografije 30, Ljubljana 1996, 7-30.
- Čović B.* 1962, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIII-LXIV, 1961-1962, 25-49.
- Čović B.* 1971, Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina), *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXVI, 1971, 301-312.
- Човић Б.* 1976, Од Бутмира до Илира, Сарајево 1976.
- Čović B.* 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, u: Benac, A. (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja IB – Brončano doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 433-457.
- Čović B.* 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom taled, u: Benac, A. (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja LXVII/11, 1984, 7-40.
- Čović, B.* 1987a, Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 442-480.
- Čović, B.* 1987b, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 481-528.
- Čović, B.* 1987c, Glasinačka kultura, u: Benac, A., (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1987, 575-643.
- Бурчућ, В.* 1902, Старине из околине Бос. Петровца, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 14, 1902, 229-255.
- Čurčić, V.* 1907, Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIV, 1907, 203-214.
- Drechsler-Bižić, R.* 1962, Japodske dvodelne fibule tipa Prozor, *Arheološki radovi i rasprave* 2, 1962, 295-312.
- Drechsler-Bižić, R.* 1980, Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kraj Vrhovina, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb* 3. s. XII-XIII, 1979-1980, 27-77.
- Drechsler-Bižić R.* 1983a, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 242-270.
- Drechsler-Bižić R.* 1983b, Japodska kulturna grupa, u: Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 374-389.
- De Marinis, R. C.* 2005, Cronologia relativa, *cross-dating e datazioni cronometriche tra Bronzo Finale e Primo Ferro: qualche spunto di riflessione metodologica*, *Mediterranea* I, (2004) 2005, 15-52.
- Eggert, H.* 2010, Hermeneutik, Semiotik und Kommunikationstheorie in der Prähistorischen Archäologie: Quellenkritische Erwägungen, u: Juwig, C. / Kost, C. (ed.), *Bilder in der Archäologie – eine*

- Archäologie der Bilder?, Tübinger archäologische Taschenbücher 8, Münster 2010, 49-74.
- Eles Masi, P. V.* 1986, Le fibule dell'Italia settentrionale, Prähistorische Bronzefunde XIV/5, München 1986.
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, 1892, 389-444.
- Fontana, D.* 1994, The Secret Language of Symbols: a visual key to symbols and their meanings, San Francisco 1994.
- Frey, O.-H.* 1991, Eine Nekropole der frühen Eisenzeit bei Santa Maria D'Anglona, (Katalog), Quaderni di archeologia e storia antica 1, Galatina 1991.
- Gabrovec, S.* 1965, Halštatska kultura Slovenije, Arheološki vestnik 15/16, 1964-1965, 21-63.
- Gabrovec, S.* 1983, Jugoistočnoalpska regija, u: Benac, A. (ed.), Praistorija Jugoslavenskih Zemalja IV – Brončano doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1983, 21-96.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze – und Früheisenzeit in Bosnien, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn 2011.
- Greci, Enotri, Lucani* 1996, I Greci in occidente: Greci, Entori e Lucani nella Basilicata meridionale, Bianco, S. / Bottini, A. / Pontrandolfo, A. / Russo Tagliante, A. / Setari, E. (ed.), Napoli 1996.
- Guštin, M.* 1979, Notranjska. K začetkom železne dobe na Severnem Jadranu, Katalogi in Monografije 17, Ljubljana 1979.
- Hansen, S.* 1994, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatbecken, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn 1994.
- Harding, A.* 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV/14, Stuttgart 1995.
- Hiller, G.* 1991, Zur japodischen und liburnischen Früheisenzeit Nordwestjugoslawiens, Teil 1, 2. Phil. Diss., Heidelberg 1991.
- Iaia, C.* 2007, Identità e comunicazione nell'abbigliamento femminile dell'area circumadriatica fra IX e VII secolo a.C., u: von Eles, P. (ed.), Le ore e i giorni delle donne. Dalla quotidianità alla sacralità tra VIII e VII secolo a.C., Museo Civico Archeologico di Verucchio, Verucchio 2007, 25-36.
- Islami, S.* 1981, Mbi parzmoren ilire / La cuirasse illyrienne, Iliria 2, 1981, 41-51.
- Jaffé, A.* 1987, Simbolizam u likovnim umjetnostima, u: Jung, C. G., Čovjek i njegovi simboli, Zagreb 1987, 230-271.
- Kilian, K.* 1970, Früheisenzeitliche Funde aus der Südostnekropole von Sala Consilina (Provinz Salerno), Archäologische Forschungen in Lukani- en III, Heidelberg 1970.
- Kilian, K.* 1973, Zu geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak-Nekropole in Bosnien, Germania 51, 1973, 528-535.
- Kienlin, T. L.* 2005, Die Dinge als Zeichen: Zur Einführung in das Thema, u: Kienlin, T. L. (ed.), Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und materielle Kultur. Internationale Fachtagung an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main 3.-5. April 2003, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 127, Bonn 2005, 1-20.
- Knappett, C.* 2012, Meaning in Miniature: Semiotic networks in material culture, u: Jessen, M. / Johannsen, N. / Juel Jensen, Helle (eds.), Excavating the mind, Aarhus 2012, 87-109.
- König, P.* 2004a, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.
- König, P.* 2004b, Zur Rekonstruktion des Rahmehänges aus dem Hortfund von Veliki Mošunj (Mittelbosnien), Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXXIII-31, 2004, 127-137.
- Lawlor, R.* 2003, Sacred Geometry: Philosophy and Practice, London 2003.
- Leonelli, V.* 2003, La necropoli della prima età del ferro delle acciaierie a Terni: contributi per un'edizione critica, Grandi contesti e problemi della protostoria italiana 7, Firenze 2003.
- Lo Schiavo, F.* 1970, Il gruppo liburnico-japodico, per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, VIII/14, 1970, 363-524.
- Lo Schiavo, F.* 2010, Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C., Prähistorische Bronzefunde XIV/14, Stuttgart 2010.
- Magnani, E.* 1999, Blattbügelfibel, k. 66, u: Die Picener. Ein Volk Europas (Katalog), Frankfurt 1999, 193.
- Marić, Z.* 1964, Donja dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu XIX, 1964, 5-128.
- Marijan, B.* 2002, Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 32/30, 2002, 217-234.
- Merhart, G. V.* 1956, Über blecherne Zierbuckel (Faleren), Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 3, 1956, 28-116.
- Merhart, G. V.* 1969, Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, u: Kossack, G. (ed.), Hallstatt und Italien. Gesam-

- melte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa, Mainz 1969, 16-110.
- Merhart, G. v.* 1969, Geschnürte Schienen, u: Kossack, G. (ed.), Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa, Mainz 1969, 172-226.
- Mihovilić, K.* 2001, Nezakcij, Prapovijesni nalazi 1900–1953. / Nesactium, Prehistoric finds 1900–1953, Monografije i Katalozi 11, Pula 2001.
- Mihovilić, K.* 2007, I vasi tipo kothon nell'Adriatico orientale, u: Guštin, M. / Ettel, P. / Buora, M. (ed.), Piceni ed Europa, Atti del convegno, Archeologia di frontiera 6, Udine 2007, 85-94.
- Mitrevski, D.* 1997, Protoistoriskite zaednici vo Makedonija. Preku pogrebuvanjeto i pogrebnite manifestacii, Kulturno-istorisko nasledstvo na Republika Makedonija 37, Skopje 1997.
- Montanaro, A. C.* 2007–2008, La “nascita dei principes” in Daunia e le influenze dell’ Orientalizzante tirrenico: alcune riflessioni, Taras, Rivista di archeologia XXVII/XXVIII, 2007–2008, 7-48.
- Montelius, O.* 1895, La civilisation primitive en Italie depuis l’introduction des métaux, Stockholm 1895.
- Müller-Karpe, H.* 1959, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin 1959.
- Nadbath, B.* 2004, Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 33/31, 2004, 33-125.
- Negrone Catacchio, N.* 2007, Le vesti sontuose e gli ornamenti. Monili d’ambra e di materie preziose nelle tombe femminili di età orientalizzante e arcaica in Italia, u: Blečić, M. / Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (ed.), Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44, 2007, 533-556.
- Nijboer, A.* 2010, Italy, its interconnections and cultural shifts during the Iron Age, u: Atti XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica; Incontri tra Culture nel Mondo Mediterraneo Antico. Roma, Palazzo della FAO, September 22–26, 2008, Bollettino di Archeologia on line I (Volume speciale), 2010, 1-22.
- Pabst, S.* 2008, Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan, Germania 86, 2008, 591-654.
- Pabst, S.* 2009, Bevölkerungsbewegungen auf der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der ethnogenese der Makedonen, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 124, 2009, 1-73.
- Pabst, S.* 2012, Die Brillenfibeln: Untersuchungen zu Spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauen- trachten zwischen Ostsee und Mittelmeer, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 25, Rahden/Westf. 2012.
- Pacciarelli, M.* 2001, Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 a.C. nell’Italia tirrenica, Grandi contesti e problemi della Protostoria Italiana, Roma 2001.
- Pare, C. F. E.* 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.), Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum 45/1, 1998, 293-433.
- Patek, E.* 1968, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest 1968.
- Peroni, R.* 1992, Villanoviano e Fermo? u: La Civiltà Picena nelle Marche, Studi di onore di G. Annibaldi. Contributi presentati al Convegno sulla Civiltà Picena nelle Marche – Ancona 1988, Ripatransone 1992, 13-38.
- Ponzi Bonomi, L.* 1975, Le fibule della fase più antiche, u: Peroni, R. (ed.), Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca, Origines, Firenze 1975, 23-30.
- Porto Sant’Elpidio 2010*, Necropoli picena di Porto Sant’Elpidio. Bergonzi, G. / Ritrecina, M. (ed.), Origini: Vita e Morte nell’Età del Ferro, Catalogo della mostra, 20. 06. 2009 – 06. 01. 2010, Porto Sant’Elpidio 2010.
- Preucel, R. W.* 2006, Archaeological Semiotics, Oxford 2006.
- Radimský, V.* 1894, Gromile u bilečkom kotaru u Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, 1894, 97-103.
- Radt, W.* 1974, Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien, u: Müller-Karpe, H. (ed.), Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden, Prähistorische Bronzefunde XX/1, München 1974, 98-147.
- Rhomiopoulou, K. / Kilian-Dirlmeier, I.* 1989, Neue Funde aus der eisenzeitlichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien, Prähistorische Zeitschrift 64, 1989, 86-145.
- Saldamacchia, N. L.* 2011, Fibule a perla d’ambra tra Italia e Croazia, Tesi di Laurea, Università degli Studi di Napoli, Napoli 2011.
- Snodgrass, A.* 1964, Early Greek armour and weapons: From the End of the Bronze Age to 600 B. C., Edinburgh 1964.
- Starč, f.* 1954, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Dela SAZU 9/7, Ljubljana 1954.
- Steffè De Piero, G.* 1977, Scavi 1899: Fondo Silla, u: Steffè De Piero, G. / Vitri, S. / Righi G., La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso, Scavi Marchesetti 1896–1900, Monografie di Preisto-

- ria degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte I, Trieste 1977, 96-113.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age of the Central Balkans, *Archaeologica Iugoslavica* 24, Ljubljana 1987, 7-27.
- Teržan, B.* 1990a, Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem / The early Iron Age in Slovenian Styria, *Katalogi in Monografije* 25, Ljubljana 1990.
- Teržan, B.* 1990b, Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae, *Arheološki vestnik* 41, 1990, 49-88.
- Teržan, B.* 1996, Sklepna beseda / Conclusion, u: Teržan, B. (ed.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1996, 243-258.
- Teržan, B.* 2002, Kronološki oris / Chronological Outline, u: Svoljšak, D. / Pogačnik, A., Tolmin, prazgodovinsko grobišče II / Tolmin, The prehistoric cemetery II, *Katalogi in Monografije* 35, Ljubljana 2002, 85-102.
- Teržan, B. / Lo Schiavo, F. / Trampuž-Orel, N.* 1984, Most na Soči (Santa Lucia II). Szombathyjeva izkopavanja, *Table*, *Katalogi in Monografije* 23/2, Ljubljana 1984.
- Teßmann, B.* 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika-Hochebene), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXXIII/31, 2004, 139-183.
- Trachsel, M.* 2004, Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 104, Bonn 2004.
- Tresidder, J.* 2004, 1001 simbol: ilustrirani vodnik skozi svet simbolov, *Notranje Gorice* 2004.
- Truhelka, Č.* 1899, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškok kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XI, 1899, 339-395.
- Truhelka, Č.* 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXV, 1913, 325-335.
- Truhelka, Č.* 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. Vođa kroz prehistoričku zbirku zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu* XXVI, 1914, 43-139.
- Turk, P.* 1994, Depo iz Mušje jame pri Škocjanu, *Magistrska naloga*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1994.
- Turk, P.* 1996, Datacija poznobronastodobnih depojev / The Dating of Late Bronze Age Hoards, u: Teržan, B. (ed.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1996, 89-124.
- Urleb, M.* 1974, Križna gora pri Ložu. Halštatska nekropola, *Katalogi i Monografije* 11, Ljubljana 1974.
- Vasić, R.* 2003, Die Nadeln im Zentralbalkan, *Prähistorische Bronzefunde* XIII/1, Stuttgart 2003.
- Videski, Z. / Temov, S.* 2005, Makedonske Bronze: željeznodobni nalazi na području Makedonije, *Zagreb* 2005.
- Vitri, S.* 1977, Scavi 1896. Fondo Gombac, u: Steffè De Piero, G. / Vitri, S. / Righi, G., La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896-1900, *Monografie di Preistoria degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte I, Trieste* 1977, 63-95.
- Žbona-Trkman, B. / Bavdek, A.* 1995-1996, Depojski najdbi s Kanalskega vrha / The Hoards from Kanalski Vrh, u: Teržan, B. (ed.), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia I i II, *Katalogi in monografije* 30, Ljubljana 1995-1996, 31-71.